

Prof. dr. Kerima FILAN

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

E-mail: kerima.filan@ff.unsa.ba

Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94(497.6)"17/18" (093)

37:364-054.5:28:347.2(497.6 Sarajevo)"17/18"

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.7>

PROSVJETNI ŽIVOT U SARAJEVU OSMANSKOG DOBA: DOBROTVORNO DJELOVANJE GRAĐANA U 18. I 19. STOLJEĆU U KORIST MEKTEBA*

Apstrakt: *Ovaj rad istražuje kako su građani svojim zadužbinama (vakufima) sudjelovali u prosvjetnim prilikama u Osmanskom carstvu. Fokus je na dobrotvornom djelovanju u korist mekteba u gradu Sarajevu u osmansko doba. Istražuje se doprinos građana mektebima kao ustanovama u kojima se djeci i mladeži pružalo osnovno obrazovanje. Vremenski period na koji se rad odnosi je 18. i 19. stoljeće, a povod je događaj iz 1697. godine kada je Sarajevo porušeno pod udarom austrijske vojske. Istraživanje se bazira na vakufnamama iz navedenih stoljeća koje se, najvećim dijelom u formi prepisa, nalaze u Arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.*

Pokazuje se kako su se tokom višedecenijskog oporavljanja Sarajeva od stradanja iz 1697. godine mektebi dobrim dijelom obnavljali i izdržavali iz vakufa koje su zavještanjem svoje imovine zasnivali građani Sarajeva. Pored toga što su obnavljali mektebe koji su u prethodnim stoljećima bili podignuti uz džamije i mesdžide, građani Sarajeva otvarali su i samostalne mektebe, mimo kompleksa tih vjerskih ustanova.

Kroz vakufname se pokazuje da je dosta raširen oblik podrške koju su prosvjetnim prilikama davali građani dobrotvori, kako muškarci tako i žene, bio da se prihodi vakufa odrede u korist plaća učiteljima. Na taj način osiguravali su se prihodi za učitelja u situacijama kada je osiromašio osnovni vakuf iz kojega se mekteb izdržavao. Primjeri pokazuju da su dobrotvori dodjeljivali nastavnom kadru i neku primjerenu dužnost u svome vakufu, što je muallimima osiguravalo dodatni prihod. Potpora prosvjetnim prilikama ogledala se i u darivanju učenika. Pojedini su dobrotvori određivali da se od jednoga dijela vakufskih prihoda kupuje odjeća siromašnim učenicima. Najčešće je polaznicima mekteba,

---

* Ovaj rad rezultat je istraživanja obavljenoga u okviru naučnoistraživačkog projekta *Prosvjeta u životu sarajevskih građana osmanskog doba* koji je podržalo Federalno Ministarstvo obrazovanja i nauke. Ovom prilikom još jednom izražavam zahvalnost Federalnom Ministarstvu za ovu podršku.

kao i drugim siromašnijim stanovnicima jedne mahale iz nekoga vakufa dolazila kroz besplatno dijeljenje hjeba, naročito u svetim danima.

U radu se pokazuje da su neki sarajevski građani u svojim oporukama određivali jednokratnu pomoć mektebima iz svoje ostavštine. Predstavljeni su i primjeri privatnih mekteba koje su otvarali imućni učeni građani da bi u njima podučavali mladež.

Dobrotvorna djelatnost općenito, a naročito ona koja se ostvarivala kroz instituciju vakufa, bila je važan aspekt djelovanja građana u osmansko doba. Tim djelovanjem u korist mekteba podržavale su se prosvjetne prilike u vlastitoj društvenoj sredini. Taj vid dobrotvornoga djelovanja građani Sarajeva su održavali i u desetljećima koja su uslijedila nakon okončanja osmanske uprave.

Ključne riječi: 18. i 19. stoljeće, Sarajevo, mektebi, vakufi, dobrotvorna djelatnost.

EDUCATIONAL LIFE IN SARAJEVO OF THE OTTOMAN ERA: CHARITY WORK OF THE CITIZENS IN THE 18th AND 19th CENTURY FOR THE BENEFITS OF MAKTABS**

Abstract: *This paper explores how citizens took part in educational opportunities in the Ottoman Empire with their endowments (waqfs). The focus is on the charity work for the benefit of maktabs in the City of Sarajevo in the Ottoman Era. The paper expounds on the contribution the citizens made to maktabs – the institutions which provided elementary education for the children and youth. The time period the paper examines is 18th and 19th centuries, and the occasion is the event that took place in 1697, when Sarajevo was devastated under the attack of the Austrian Army. The research is based on waqfs dating back to those centuries, the records of which, predominantly in the form of transcripts, may be found in the Archives of the Gazi Husrev-Bay's Library in Sarajevo.*

It is indicated that over the period of several decades of the recovery of Sarajevo from the suffering of 1697, maktabs were rebuilt and supported for the greater part from endowments made by the citizens of Sarajevo, who donated their own property. In addition to rebuilding those maktabs which had been built next to mosques in the previous centuries, the citizens of Sarajevo also set up independent maktabs, away from the complex of a mosque.

The endowments reveal that a rather widespread form of educational support provided by the citizens benefactors, both men and women, was to allocate the income from an endowment for the teacher salaries. In that way,

---

** This paper is a result of research conducted at the Faculty of Philosophy in Sarajevo as a part of the project entitled *Education in the lives of the citizens of Sarajevo in the Ottoman period*, supported by the Federal Ministry of Education and Science. Once again, we express our gratitude to the Federal Ministry for their support.

income for teachers was supplied in situations when the fundamental waqf from which a maktab was supported had been depleted. Examples show that benefactors assigned appropriate duties to the teaching staff in their waqf, which secured them (muallims) additional income. Support to educational opportunities was also reflected in giving gifts to students. Some benefactors specified that a portion of the income from an endowment was to be used to buy clothes for underprivileged students. Most often, students of a maktab, as well as other poorer inhabitants of a street block (mahalla) received from a waqf free bread, particularly in the holy days.

The paper reveals that some citizens of Sarajevo allocated in their last will a one-off aid to maktabs from their inheritance. It also presents examples of private maktabs which were set up by wealthy, learned citizens to educate young people.

Charity in general, particularly the one which was donated through the institute of waqfs, represented an important aspect of the activities of citizens in the Ottoman period. With those actions for the benefit of maktabs they supported educational opportunities in their own social communities. It was that very form of charity work that the citizens of Sarajevo maintained in the decades that followed after the end of the Ottoman rule.

Key words: 18th and 19th century, Sarajevo, maktabs, waqfs, charity work.

Pristup temi

Obrazovanje u Osmanskom carstvu tema je o kojoj danas postoji obimna, respektabilna literatura kao vrijedan rezultat rada brojnih istraživača. Može se reći da je u toj literaturi posvećeno više pažnje medreseama, posebno onima koje pružaju visoko obrazovanje, nego drugim vjerskim i obrazovnim zavodima kao što su mektebi ili mualimhane¹, dâru'l-kurâ, dâru'l-hadîs.² Saznanja o ovim ustanovama mogu dati uvid u određene oblike prosvjetnog djelovanja osmansko doba, dok su neki drugi oblici širenja znanja, na primjer u tekijama i zavijama te u privatnim krugovima, zbog nedostatka izvora o njima, teže dostupni za istraživanje. Kada se ovome pridoda geografski prostor Osmanskog carstva i

---

¹ U vakufnamama na turskom jeziku ove se škole nazivaju *mekteb* ili *muallimhâne*. Oba termina odnose se na isti pojam, što znači da ne označavaju različite vrste ili nivoe škola. Uvidom u sudske sidžile (tj. protokole šerijatskih sudova (*sicil-i şer'î*)) iz 15. i 16. stoljeća koji se odnose na Bursu, Mefail Hızlı je primijetio da se do polovine 16. stoljeća koristio izraz *muallimhâne* uz *mekteb* te da nakon tog vremena posve prevladava izraz *mekteb*. Autor dodaje da su ova dva izraza jednako značajna i međusobno zamjenjiva. Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa 1999, 28. U ovome radu mi koristimo izraz *mekteb*.

² Dâru'l-kurâ je naziv za škole u kojima su hafizi izučavali Kur'an i načine učenja Kur'ana. Dâru'l-hadîs nazivale su se škole u kojima se izučavao hadîs.

višestoljetno trajanja, jasno je da je obrazovanje u Osmanskom carstvu tema kojoj je teško sagledati dimenzije. Zato je korisno istraživanju odrediti vremenske i prostorne granice kako bi se ova tema osvijetlila barem u nekim njenim aspektima.

Do savremenoga doba sačuvani su različiti tragovi o prosvjetnom životu u osmansko doba, kako u gradovima tako i u manjim mjestima. I letimičan pogled na te tragove otvara pitanje kako se organizirao i kako se održavao prosvjetni život u golemom višestoljetnom Carstvu? Ovo je pitanje poticaj i za naše istraživanje.

Poznata je stvar da obrazovanje u Osmanskom carstvu nije bilo posao države sve do 19. stoljeća koje je, uz niz drugih promjena, donijelo i tu da je o prosvjetnim ustanovama i pismenosti stanovništva brinula država. Sve do tada ustanove u kojima se pružalo obrazovanje, kao i druge javne građevine i javna dobra poput džamija, puteva, mostova, vodovoda, kupatila, kuhinja, svratišta za putnike, podizale su se i izdržavale kao zadužbine pojedinaca, od državnika, uključujući sultane i pripadnike sultanove porodice, preko vojnih dostojanstvenika i državnih službenika, pripadnika vjerske inteligencije, trgovaca i zanatlija, do ljudi iz naroda.³

U osmanskom svijetu zadužbina je *vakuf*. Vakuf se zasniva po propisima islamskog prava kojem su izvor Kur'an i tradicija Poslanika islama.⁴ Kroz instituciju vakufa ostvaruje se dobrotvorna djelatnost koja ima javni značaj. Utemeljenost vakufa na izvorima islamskog vjerovanja povod je svakom

³ Hazim Šabanović je na osnovu detaljno izvedene analize izvora pokazao da je do kraja 16. stoljeća Sarajevo zaokružilo svoj teritorijalni razvoj i formiralo se kao grad; v. npr. Hazim Šabanović, Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću, *Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, Knjiga XXVI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, Knjiga 9, Sarajevo 1965, 29-53; Hazim Šabanović, Postanak i razvoj Sarajeva, *Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, Knjiga XIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, Knjiga 5, Sarajevo 1960, 71-115. Također v. Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*, Sarajevo 1996. U razvoju Sarajeva, kao svih osmanskih gradova, zadužbine (*vakufi*) imale su veoma veliku ulogu. Među građevinama koje su se podizale iz neke zadužbine džamija je imala središnje mjesto, a uz džamiju se gotovo redovito otvarao mekteb. Mjestimično se uz džamiju otvarala i medresa. U blizini su se podizali javno kupatilo, javna kuhinja, pa i bolnica. Te su ustanove bile glavna svrha zasnivanja zadužbine. Kako bi se osigurala sredstva za izdržavanje tih ustanova, podizao se han, bezistan, pekara, mlin, kasapnica za mesarske poslove, što je predstavljalo gradsku jezgru. Sve vrste javnih službi, svi oblici vjerskog, obrazovnog i civilnog života, kao i organizirana socijalna solidarnost uređivali su se i funkcionirali putem zadužbina; v. npr. Turgut Cansever, Vakıflar ve Şehirleşme. Şehirleşmede Vakıfların Özel Yeri, *Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu Kitabı*, Ankara 2004, 205-212.

⁴ Riječ *waqafa* iz arapskog jezika označava izdvajanje i stavljanje izvan prometa jednoga dijela imovine kako bi postala finansijska osnova zadužbine. Prihod ostvaren u okviru zadužbine namjenjuje se isključivo u dobrotvorne svrhe. Osmanska država je instituciju zadužbine, uključujući i termin *vakuf*, naslijedila od prethodnih islamskih država. O vakufu v. npr. Abduselam Balagija, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1933. U našem jeziku *vakuf* je naziv, kako za zadužbine osnovane u osmansko doba tako za zadužbine osnovane u skladu sa islamsko-pravnim principima. Za sâm postupak uobičajeni su izrazi (u)vakufiti, (u)vakufljenje. U radu koristimo te izraze.

muslimanskom vjerniku da zavještanjem svoje imovine pridonese vjerskom, prosvjetnom, socijalnom, ekonomskom životu u svojoj sredini bez obzira na vrijednost sredstava kojom se vakuf zasniva. Zasnivanje vakufa u osmansko doba odvijalo se po određenoj zakonskoj i pravnoj proceduri koja se okončavala postupkom na šerijatskom sudu pred kadijom. Dobrotvor je na sudu izjavljivao da svojom voljom i sa namjerom približavanja Bogu (*kurbat*) izdvaja dio imovine i zavještava je na općedruštvenu korist. Zavještana imovina postajala je vakuf koji služi vjerskim, kulturno-prosvjetnim i raznim humanim ciljevima.

Zasnivanje vakufa odvijalo se u glavnim crtama na taj način da dobrotvor podigne građevinu za određenu namjenu i potom opiše imovinu koju zavještava za njeno izdržavanje. Stoga se zavještava imovina koja donosi prihode kao što su zemljište, hanovi, hamami, radionice, dućani, kuće, novac u gotovini koji se uz naknadu izdaju na korištanje trgovcima, zanatlijama, poljoprivrednicima. Dobrotvor je prilikom osnivanja vakufa postavljao upravitelja koji će voditi sve vakufske poslove. Kadija je po okončanju postupka izdavao ispravu određene forme i sadržaja – *vakufnamu*. Vakufnama sadrži opis vakufa: kako će se njime upravljati, koliko će vakuf imati službenika, koliko će službenici biti plaćeni, kako će se osiguravati prihodi vakufa, ko će se koristiti vakufskim dobrom, koliki će biti troškovi vakufa i drugo što dobrotvor ocijeni potrebnim.⁵

Vakufname su glavni izvor za ovo istraživanje. U ovome radu ispitujemo kako su građani dobrotvornim djelovanjem putem institucije vakufa pridonosili prosvjetnim prilikama u osmansko doba. To nastojimo postići analizom i interpretiranjem vakufnama koje se odnose na grad Sarajevo i sadrže podatke o namjeni vakufskog dobra za obrazovanje. Ondje gdje izvori i literatura pruže mogućnost primijenjujemo i dodatnu eksplikaciju.

Vakufname govore o namjeni vakufskih sredstava za različite oblike prosvjetnog djelovanja, od podučavanja djece u mektebima, preko pružanja višeg i visokog obrazovanja u medresama, do predavanja u džamijama.

Broj sačuvanih vakufnama koje sadrže podatke o dobrotvornom djelovanju u korist sarajevskih mekteba nije mali, ipak to je mali dio veoma velikog broja vakufnama nastalih tokom višestoljetnog osmanskog perioda. Ove kojima raspoložemo, stoga, ne mogu dati cjelovitu sliku o sarajevskim mektebima, pa ni ovaj rad ne pretendira na sveobuhvatnost. Kao jednoobrazni administrativni dokumenti vakufname odražavaju samo određene aspekte odabrane teme. Ipak, baš zbog toga što su zvanični dokumenti, one ne ostavljaju prostora za učitavanje njima nepripadajućih sadržaja. Zato vakufname mogu ponuditi matricu funkcioniranja dobrotvornoga djelovanja na planu prosvjete u osmansko doba, što i jeste cilj ovoga rada.

U gotovo svim vakufnamama koje se odnose na podizanje mekteba, kao svrha tog dobrog djela navodi se omogućavanje školovanja djeci koja su

⁵ O vakufnama v. Osman Gazi Özgüdenli, Vakfiye, *TDV İslam Ansiklopedisi* 42, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2012, 465-467. O zasnivanju vakufa i sadržaju vakufname detaljno v. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Istanbul 1994, 359-368.

yetimler, yetâma, fukarâ (siročad i siromašna djeca). Ova je formula zastupljena u vakufnamama sultanâ i visokih državnih dostojanstvenika te u istom obliku i u vakufnamama drugih dobrotvora.⁶ Ona dobro odgovara svrsi vakufa, a to bi mogao biti jedan od razloga što je postala neizostavna u vakufnamama o mektebima.⁷ Ovom se formulom izražava milosrđe prema djeci koja nisu u mogućnosti obrazovati se u svojoj privatnoj sredini kao što to jesu djeca iz bogatijih porodica. Ipak, samo je jedan broj djece mogao biti obuhvaćen nekim oblikom privatnog obrazovanja, kao što je pohađanje privatnog mekteba ili učenje pred privatnim učiteljem, dok su javni mektebi bili dostupni svakome. Javne mektebe pohađala je većina djece, a formulacija u vakufnami nije dopuštala da budu zanemarena ona djeca koja su skromnih materijalnih mogućnosti. Mektebi su omogućavali svakom djetetu da dobije osnovna vjerska znanja.⁸

Metod primijenjen na predmet istraživanja

Podatke o sarajevskim mektebima tražili smo u vakufnamama u Arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke (dalje: GHB biblioteka). Ima jedan broj originalnih primjeraka, a većina ih je sačuvana u obliku prepisa u posebne tri knjige koje se nazivaju *sidžili vakufnamâ*. Velika većina vakufnama je na osmansko-turskom jeziku. Ima ih jedan broj na bosanskom jeziku, no te se odnose na 20. stoljeće te nisu korištene u ovome istraživanju.

Popis 1092 vakufname, koliko ih ima u sidžilima vakufnamâ, objavio je Zejnil Fajić razvrstavši ih po gradovima.⁹ Na Sarajevo se odnosi 463 vakufname s tim da su neke prepisane u dva, pa i više primjeraka. Većina ih potječe iz 19. stoljeća, znatno je manji broj vakufnama iz 18. stoljeća. Ukupno ih je tek dvadesetak koje se odnose na 15., 16. i 17. stoljeće. Fajićev popis je bio koristan kod provjere jesu li u istraživanju pregledane sve vakufname iz 18. i 19. stoljeća koje se odnose na grad Sarajevo.¹⁰

⁶ Na ove izraze i njihove varijante u brojnim vakufnama ukazuju i drugi istraživači, npr. İsmail E. Erünsal, *Vakfiyeleri İşığında Balkanlar'daki Sıbyan Mekteplerinin Karakteristik Özellikleri, Balkanlar'da İslâm Medeniyeti. Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri. Mayıs 2015, Saraybosna*, Istanbul 2018, 196; Mefail Hızlı, *Osmanlılarda ilköğretimin Tarihi, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (12), Istanbul 2008, 87; Ünal Taşkın, *Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), Istanbul 2008, 346.

⁷ İsmail E. Erünsal, *Yirmi İki Mürrekkep Damlası. Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler*, (Ed. Halil Solak), Istanbul 2021, 265.

⁸ U literaturi se mjestimično ističe da su u osmansko doba, nakon džamija i mesdžida, kao najvažnijih vjerskih ustanova, najraširenije bile obrazovne ustanove. M. Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim*, 3.

⁹ Zejnil Fajić, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 5-6, Sarajevo 1976, 245-302.

¹⁰ Vakufname iz Arhiva GHB objavljene su 2016. godine u latiničnoj transkripciji na osmansko-turskom jeziku u izdanju Generalne uprave vakufâ u Ankari. Mevlit Çam & Rahman Ademi (Ed), *Bosna-Hersek Vakfiyeleri 2-3*, Ankara, 2016. Ovdje je 305 dokumenata koji se odnose na Sarajevo,

Jedan događaj iz historije Sarajeva odredio je donju vremensku granicu za ovo istraživanje. To je 1697. godina kada je u Sarajevo upala austrijska vojska sa vojskovođom Eugenom Savojskim. Tada je grad porušen, spaljen i opustošen, a stanovništvo je pobijeno, zarobljeno, izbjeglo. Sarajevo se godinama oporavljalo od tog događaja. Kako su se i u kojoj mjeri podizale i obnavljale školske građevine nakon te nesreće? Kako je obnovljen prosvjetni život nakon tog stradanja? To su pitanja na koja nastojimo naći odgovor u vakufnamama. U istraživanju se na druge izvore obraćamo, u mjeri u kojoj je moguće, da bismo provjeravali i dopunjavali navode u vakufnamama. Među njima su dva dokumenta u kojima je opisano stanje vjerskih i prosvjetnih objekata u Sarajevu nakon događaja iz 1697. godine. Ti su dokumenti sačinjeni 1706. godine na osnovu izvještaja posebne komisije koja je imenovana po nalogu tadašnjeg bosanskog namjesnika Köse Halil-paše¹¹ sa zadatkom da pregleda i utvrdi stanje objekata te da popiše srušene i spaljene džamije i mesdžide.¹² Jedan dokument sačuvan je u prepisu Muhameda Enverija Kadića u njegovoj čuvenoj *Hronici*:¹³ (svezak V, listovi 45-52, 66, 80-88), a drugi se čuva u GHB kao poseban dokument pod brojem D-3078. Oba dokumenta predstavljaju popis pojedinih objekata sa opisom njihovog stanja, a sačinjeni su kako bi se od države tražila pomoć za obnovu. U tekstu ćemo ih dalje označavati kao dokument D-3078 i izvještaj iz 1706. godine (u Kadićevoj *Hronici*).¹⁴

Iz ovih se popisa vidi da su, do vremena kada su sastavljeni, neki objekti djelomično ili u potpunosti obnovljeni sredstvima svojih vakufa. Među ovima su džamije: Careva, Gazi Husrev-begova, Ferhadija, Skenderija, Mehmed-begova u Bistriku, Muslihudina Čekrekčije na Baščaršiji, Ali-pašina, Buzadži Hadži Hasanova.¹⁵ Međutim, stradanje je bilo veliko i mnoge građevine nije bilo moguće obnoviti bez pomoći države jer su uništena bila dobra vakufâ iz kojih su se građevine izdržavale. Od države se tražilo obnavljanje vjerskih i prosvjetnih

---

uglavnom vakufnama, te pokoja oporuka ili kakav drugi sudski dokument. Od tih 305 dokumenata 174 sadrže podatak o namjeni vakufskih sredstava u svrhu prosvjete.

¹¹ Defterdar Köse Halil-paša u Bosni je bio namjesnik od 1699. do 1702. godine.

¹² U džamijama se uz svakodnevne namaze obavljaju džuma-namaz petkom i bajram-namaz na Bajram. U mesdžidima se ne obavljaju džuma-namaz i bajram-namaz.

¹³ *Hronika* Muhameda Enverija Kadića (1855-1931) rezultat je Kadićeve višedecenijske prepisivačke djelatnosti. Sastoji se iz 28 svezaka od kojih svaki ima približno 400 stranica na kojima su prepisani različiti dokumenti i tekstovi na osmansko-turskom jeziku a odnose se na Bosnu i Hercegovinu. U svescima su tekstovi hronološki sređeni. Tako je dokument iz 1706. godine, o kojem ovdje govorimo, u svezku broj V, gdje su zastupljeni tekstovi i dokumenti o vremenu između 1698. i 1733. godine.

¹⁴ Ova dva dokumenta je u cjelovitom prevodu na naš jezik objavio Zejnil Fajić u radu pod naslovom Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 7-8, Sarajevo 1982, 89-109. Ranije je djelomičan prevod, tj. onaj dio izvještaja koji se odnosi na mektebe, objavio Mehmed Handžić u članku Dva popisa sarajevskih mekteba, *El-Hidaje*, 6 (5), Sarajevo 1942-1943, 119-121.

¹⁵ Navedeno se može vidjeti u Z. Fajić, *Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata*, 90-104. Sve navode koji se odnose na ova dva dokumenta donosimo prema ovome Fajićevom radu kako bi podaci bili dostupni i lako provjerljivi.

ustanova te plaće za imame, mujezine, muderise, vaize i učitelje u mektebima. Popis učitelja za koje se tražila plaća sačinjen je u dokumentu D-3078. Navode se imena 32 učitelja i nazivi mahala u kojima su imali službu. Od Porte se moli da se tim učiteljima osigura plaća i da se „za njih izgrade mektebi“.

U radu smo koristila i jedan popis sarajevskih mekteba iz 19. stoljeća koji je objavio Hajrudin Ćurić preuzevši ga iz međžmue¹⁶ Sejfulah-efendije Hadžihusejinovića, mlađeg brata Saliha Sidki-efendije Hadžihusejinovića Muvekita.¹⁷ Ne zna se pouzdano kada je popis nastao, ali se po nekim datumima u međžmui može zaključiti da je to najranije moglo biti 1878. godine. Stoga ćemo ga u radu navoditi kao popis iz 1878. godine. Ovdje je upisano 49 mekteba. Od koristi nam je još jedan popis mekteba koji je sačinio Ćurić prema „statističkim podacima registrovanim pod godinom 1856“.¹⁸ U toj je tabeli ukupno 35 sarajevskih mekteba. Ovaj ćemo izvor u u radu navoditi kao popis iz 1856. godine.

U svrhu interpretacije izvora podatke iz sarajevskih vakufnama upoređujemo sa onima koji se odnose na druge dijelove Osmanskog carstva. Najčešće se spominje Istanbul zato što ima najviše podataka o njemu. Pri tome svjesni smo da su postojale regionalne razlike. Jedan od ciljeva ovoga rada je da se prosvjećivanje mladeži, to jest obrazovanje širokog sloja stanovništva u osmansko doba nastoji promatrati u vezi sa uvjetima datoga prostora i vremena.¹⁹ Specifičnost Sarajeva vidimo u tome što je krajem 17. stoljeća, kada je već bilo formiran i po svim svojim funkcijama stabilan osmanski grad, doživjelo nesreću nakon koje je svaku od tih funkcija trebalo oporaviti.

Gradani obnavljaju mektebe

Najstarija poznata vakufnama koja svjedoči o tome kako su građani Sarajeva obnavljali mektebe nakon stradanja grada 1697. godine pripada Hadži Mustafi sinu Osmanovu iz mahale Peltek Husamudin (Džinin sokak). Vakufnama nosi datum 22. rebiul-ahir 1127. godine (27. april 1715. godine).²⁰

¹⁶ Međžmua je naziv za zbirku različitih tekstova. U međžmui može biti i bilježaka raznovrsnog sadržaja. Takva međžmua je obično vlasnikova lična bilježnica.

¹⁷ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo 1983, 55-59.

¹⁸ *Isto*, 49-54.

¹⁹ N. Hanna je skrenula pažnju na to kako se o osmanskome obrazovanju i o pismenosti u to doba govori jednakim mjerilima bez obzira na različitosti prostora i vremenskih perioda. Up. Nelly Hanna, *Osmanlı Kahiser'sinde Zanaatkâr ve Esnaf Arasında Okuryazarlık*, *Osmanlı Dünyası*, Istanbul 2018, 412-413.

²⁰ Ovu je vakufnamu objavio Šejh Sejfudin Kemura u radu *Sarajevske džamije*, 55-58. Na tom je mjestu naveo da je vakufnama zabilježena u sudskom sidžilu broj 43 Careve kutubhane. Riječ je o biblioteci Osmana Šehdi-efendije koja se nalazila u dvorištu Careve džamije odakle su sudski sidžili, kao i druga građa, preneseni u GHB biblioteku. Vakufnama koju je objavio Kemura transkribirana je u izdanju *Bosna-Hersek Vakfiyeleri* 3, 1008-1010, gdje je datum vakufname pročitao kao 22. rebiul-ahir 1227. (5. maj 1812. godine), a to je nepunih stotinu godina nakon vremena o kojem Kemura govori. U tom izdanju stoji da je vakufnama u sudskom sidžilu broj 42,

Hadži Mustafa sin Osmanov je „od svoga čistog i lijepo stečenog imetka izdvojio 103.200 srebrenih akči i zauvijek uvakufio“. Prihode od tog vakufa koji će dolaziti izdavanjem na zajam uz proviziju gotovog novca, „trgovcima, zanatlijama i drugima koji su poznati kao pošteni ljudi“ namijenio je za izdržavanje džamije Sagra Hadži Ali na Hridu koju je obnovio, kao i za izdržavanje mekteba uz ovu džamiju „koji je podigao na mjestu gdje je ranije postojao mekteb“ (*ve câmi'-i mezbûr kurbinda vâki' atîk mu'allimhâne yurdında binâ eylediğim mu'allimhânede*). Dobrotvor je iz ovoga vakufa osigurao plaću učitelju uvjetujući da taj posao obavlja onaj ko bude imam u džamiji i da prima plaću od pet akči dnevno (*câmi'-i mezbûrda her kim imâm olursa mu'allim-i sibyan olup yevmî 5 akçe vazîfe meşrûtası ola*), a da nakon održane nastave učini *dovu* na dušu dobrotvora, njegovih roditelja i svih muslimanskih vjernika i vjernica.²¹

O priključivanju drugih vakufa ovome postojeći izvori ne sadrže podatke sve do 1820. godine. Tada su dva dobrotvora, Mustafa-baša sin Ahmedov i Ibrahim-baša sin Osmanov, ovome vakufu pripojili svoj zajednički, zasnovan zavještanjem kuće i dva dućana.²² Za kuću koja se nalazila na Hridu dobrotvori

---

strana 143-144 (dalje: SS br., s.) u GHB biblioteci. Provjerili smo stanje u biblioteci i utvrdili da je prepis ove vakufname u SS br. 42, s. 143-144 te da je datum izdavanja vakufname onaj koji je naveo Kemura. Dakle, vakuf je zasnovan 1715. godine. O sudskim sidžilima v. Azra Gadžo-Kasumović, O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 21-22, Sarajevo 2003, 41-84.

²¹ Ovaj navod u vakufnami kazuje da je i ranije postojao mekteb uz tu džamiju. Kemura kaže da je glasoviti sarajevski trgovac Sagra Hadži Ali 956. godine po Hidžri (1549.) podigao džamiju i uz nju mekteb te da su i džamija i mekteb stradali 1697. godine. U izvještaju iz 1706. godine upisana je džamija na listi onih koje su stradale i za koje se traže od države sredstva za njihovo obnavljanje, dok se u dokumentu D-3078 ne navodi mekteb u ovoj mahali. U literaturi se mekteb na Hridu spominje pod imenom dobrotvora iz 18. stoljeća Hadži Mustafe Zene ili Zane, npr. M. Handžić, *Dva popisa sarajevskih mekteba*, 122; Madžida Bećirbegović, Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20-21, Sarajevo 1974, 274; H. Čurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, 59. S. Kemura navodi ime dobrotvora kao Zendekija Hadži Mustafa sin Osmanov. U samoj vakufnami ne stoji ovaj dio imena Zendekija; možda ga je Kemura naveo u prevodu vakufname po čuvenju s namjerom da potvrdi identitet dobrotvora. Iz godine 1772. potječe jedan berat kojim se za učitelja u mahali Sagra Hadži Ali na Hridu imenuje Ahmed-halifa na mjesto svoga oca Abdulah-halife. S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 64; također Azra Gadžo-Kasumović, *Katalog osmanskih dokumenata I*, Sarajevo 2018, 201. U berat u stoji da je Abdulah-halifa bio učitelj u ovome mektebu od vremena kada ga je podigao dobrotvor Zeno Hadži Mustafa, da se zbog starosti povukao iz službe te da se njegovom nasljedniku Ahmed-halifi dodjeljuje plaća u iznosu od 100 para, a taj novac je prihod od iznajmljivanja bašte u mahali Sagra Hadži Ali koju je uvakufio isti dobrotvor Zeno Hadži Mustafa. M. Mujezinović piše da je u dvorištu džamije u naselju Peltek Husamudin na jednom nadgrobnom kamenu uklesano ime Izeno Hadži Mustafa, što Mujezinović čita kao Zeno i pretpostavlja da je ovo grob dobrotvora koji je obnovio džamiju i školu u mahali Sagra Hadži Ali na Hridu. Godina smrti Zene Hadži Mustafe je 1722-1723. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini. Knjiga I – Sarajevo*, Sarajevo 1974, 383.

²² Vakufnama je u sidžilu vakufnamâ III, s. 128, br. 721 (dalje: SV I/II/III, strana (s.), redni broj (br.)), a original je pod signaturom V-222 (721). V. također i S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 59-61.

su uvjetovali da u njoj stanuje osoba koja je imam i učitelj u toj mahali. Time što je služba imama i učitelja objedinjena u jednoj osobi ovaj vakuf je istovremeno i prinos prosvjeti.

Pet decenije kasnije ovaj je mekteb bio „odavno napušten i za temelje mu se nije znalo“. Tako je opisan u popisu sarajevskih mekteba iz 1878. godine. Međutim, kada je na početku 20. stoljeća Kemura opisivao stanje sarajevskih džamija, uz džamiju SAGR Hadži Ali, u njenom dvorištu, zatekao je aktivan mekteb u zasebnoj školskoj građevini.²³ Zabilježio je da je građevina podignuta iz ostavine Hadži Mustafe Hasekija iz Jakub-pašine mahale (u Magudi) koji je 1901. godine oporučio da se trećina njegovoga imetka upotrijebi u dobrotvorne svrhe.²⁴ Nije poznato ko je odredio da se iz ovih sredstava podigne mekteb na Hridu. To je bio početak 20. stoljeća kada su već vladale nove društvene prilike.

Mekteb u Hubjar-aginjoj mahali (Medreseta) za koji se u izvještaju iz 1706. navodi da je porušen, iznova je napravio (*müceddeden ibnâ ve ihyâ*) 1771. godine Hadži Mehmed-aga sin Abdulahov iz mahale Peltek Husamudin.²⁵ Za održavanje škole ovaj dobrotvor je zavještao jedan dućan u čaršiji Sarači i ženski hamam koji se nalazio u mahali Šejh Ferah (Abdesthana). Odredio je godišnju plaću u iznosu od 12 groša za učitelja koji u njegovom mektebu „pravilno i u potpunosti obavlja tu službu“ (*hizmet-i ta'lîmi hasbe'l-âde bî-kusûr edâ etdikden sonra*).

U 18. stoljeću je Hadži Mustafa sin Mehmedov, nastanjen u mahali Careve džamije, otvorio školu u Ali-pašinoj mahali. Prema vakufnami koja je sačinjena 1774. godine,²⁶ dobrotvor je izdvojio iz svoga imetka sumu od 400 groša za vakuf iz kojega je osigurao plaću učitelju u iznosu od šest akči dnevno. Na tu je službu imenovao izvjesnog Mehmed-hodžu. Osim novca u gotovini dobrotvor je zavještao i jednu baštu koja se nalazila uz sami mekteb a prihode od iznajmljivanja bašte namijenio je za održavanje školske građevine. Mekteb se održao; popisi mektebâ pokazuju da je bio aktivan u 19. stoljeću.

Među mektebima za koje se u izvještaju iz 1706. godine traži ponovno podizanje uz pomoć države na mjestu na kojem su postojali do 1697. godine navodi se i onaj u mahali Vekilharč (Hadžijska džamija). Podatke o ovome mektebu nalazimo u vakufnami iz 1779. godine koja pripada Hadži Mustafi Bešliji iz mahale Vekilharč.²⁷ Dobrotvor je zavještao dva dućana i 11 magaza koji su se nalazili uz rijeku Miljacku u blizini starog mosta (*cisr-i atîk kurbında*) i ukupan prihod tog vakufa namijenio je za različite prosvjetne potrebe. Veći dio

²³ S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 63.

²⁴ Za vakufe koji su se zasnivali po oporuci, nakon smrti dobrotvora, po islamskom nasljednom pravu može se koristiti najviše jedna trećina ukupne imovine koja je ostala iza umrle osobe; v. npr. Mehmet Bulut & Cem Korkut, *Finansal İstikrar ve Para Vakıfları Etkisi: Rumeli Para Vakıfları Örnekleri, İslam Ekonomisi ve Finans Dergisi*, 1, Istanbul 2016, 57.

²⁵ SS br. 13, s. 18. Vakufnama je pod datumom 17. safer 1185 (1. juni 1771).

²⁶ S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 80-82.

²⁷ Datum vakufname je 10. safer 1193 (27. februar 1779). Prepis je u SS br. 20, s. 38 te u SV III, s. 167, br. 814.

prihoda odredio je za plaću pripadnicima uleme koji su redovno održavali predavanja u nekoliko sarajevskih džamija. Dvadeset groša od godišnjeg prihoda odredio je da bude plaća učitelju u mahali Vekilharč (*mahalle-i mezbûrede vâki' mekteb-i şerîfde mu'allim-i sibyân olan senevî yirmi gurus vazîfeye mutasarrîf ola*) i sedam groša namijenio je za održavanje tog mekteba (*mahalle-i mezkûrede vâki' mekteb-i mezkûr ta'mûrine harc ve sarf oluna*).²⁸

Godine 1782. legalizirana je vakufnama dobrotvora Subašizâde Hadži Mehmeda sina Ahmedova iz mahale Kučuk Kâtib (Nad mlina) koji je zavjetovao nekoliko dućana, podrumске prostorije i parcelu zemljišta da se novčanim sredstvima koja ostvari ovaj vakuf obnove džamija i mekteb u Timurhanovoj mahali u Čeljigovićima jer su građevine, kako stoji u vakufnami, „već puno godina u lošem stanju i ne mogu se koristiti u svoju svrhu“ (*Timurhan mahallesinde vâki' mescid-i şerîf ve makâm-ı latîf ve ittisâlinde olan mekteb-i münîf sinîn-i keşîre zamân-ı vefîreden berü bi'l-kulliye harâb ve fenâ-pezîr iken*).²⁹ U izvještaju iz 1706. godine stoji i za džamiju i za školu u Timurhanovoj mahali da su porušene. Dobrotvor Hadži Mehmed Subašizâde uvjetovao je da imam u džamiji i učitelj u mektebu bude Hafiz Ali-efendija sa godišnjom plaćom od 15 groša. Da se ovaj vakuf dobro održavao pokazuje popis sarajevskih mekteba iz 1856. u kojem stoji bilješka da je škola u Timurhanovoj mahali u dobrom stanju, a aktivna je i prema popisu iz 1878. godine.

U vakufnami Mustafe sina Ejubova iz mahale Hodžazâde Hadži Ahmed (Hrvatina) iz 1786. godine stoji da je dobrotvor zavještao tri dućana od kojih je jedan pekara u Jakub-pašinoj mahali, drugi je dućan u sarajevskoj čaršiji i treći dućan je u Varešu.³⁰ Namjena ovoga vakufa je da se osigura plaća mualimu Ibrahim-efendiji i sredstva za održavanje mekteba u Jakub-pašinoj mahali. U vakufnami stoji i podatak da je taj mekteb još ranije obnovio isti dobrotvor Mustafa sin Ejubov (*sâlifi'z-zikr Ya'kub Paşa mahallesinde vâkıf-ı mebrûr-ı merkûm binâ ve ihyâ eylediği mekteb*).³¹ Iz vakufnama ovakvoga sadržaja može se vidjeti kako su dobrotvori brinuli o mektebu koji su podigli i osiguravali sredstva za njegovo funkcioniranje.

²⁸ U literaturi se pojavljuje podatak da je mekteb u mahali Vekilharč obnovio isti dobrotvor 1776. godine; v. Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Mostar 1999, 108. S. Kemura u radu *Sarajevske džamije*, 86 piše da je dobrotvor Hadži Mustafa Bešlija izgradio mekteb i pekara koju je zavještao u korist džamije u mahali Vekilharč, ali ne navodi godinu gradnje.

²⁹ Vakufnama nosi datum 21. zil-kade 1196. (28. oktobar 1782). Nalazi se u SV I, s. 194, br. 165.

³⁰ Datum vakufname je 28. džemazijel-evvel 1200. (29. mart 1786). Nalazi se u SV I, s. 213, br. 148. Također v. S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 118-121.

³¹ Iz Opširnog popisa Bosanskog sandžaka iz 1604. godine zna se da je u to vrijeme postojao mekteb u Jakub-pašinoj mahali (Maguda). Ondje je zavedeno kako su u požaru oštećeni objekti ovoga vakufa zbog čega su umanjeni prihodi, pa su umanjene i plaće vakufskim službenicima, imamu, učitelju i mujezinu; v. Adem Handžić, *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*, Sarajevo 2000, 484. Nemamo podatak o tome kada je podignut mekteb na tom mjestu. Mahala se obrazovala oko mesdžida koji je podigao bosanski namjesnik Jakub-paša dok je bio na ovoj dužnosti u posljednjoj deceniji 15. stoljeća.

Muratzâde Hadži Abdulah-aga sin Hadži Ibrahimov iz mahale Careve džamije uvakufio je 1790. godine baštu i dućan, a prihode vakufa namijenio je kao plaću u iznosu od 30 groša godišnje učitelju u mahali Nebrdilo³². I u ovoj vakufnami, kao što je bio slučaj u prethodno opisanoj, sadržan je podatak da je taj mekteb još ranije, prije zasnivanja ovoga vakufa, podigao isti dobrotvor (*bundan evvel binâ eylediğim mektebde*).³³ To je bila prizemna građevina sa dosta velikom učionicom u koju se stupa iz manjega hodnika i sa posebnom prostorijom za učitelja.³⁴ Pet godina kasnije isti je dobrotvor zasnovao još jedan vakuf zavještanjem ograđene bašte u kojoj je i jedna manja građevina.³⁵ Jedan od dobrotvorovih uvjeta o raspodjeli sredstava ovoga vakufa je da se šest groša godišnje dodjeljuje učitelju u mektebu Nebrdilo kao dodatak na plaću koju je primao iz ranije uspostavljenoga vakufa (*ve mahalle-i mezkûrede kâin mektebde muallim-i sibyân olan hâce vazifesine zamm olunup senevî altı gurus verile*).³⁶

Mačković Hadži Mehmed Memiš sin Hadži Abdulahov podigao je mekteb u mahali u kojoj je bio nastanjen. Riječ je o mahali Haseki Hatun (Za Banjom) koja je nastala u 16. stoljeću kada je Haseki Šehdidar Hatun na ovome mjestu podigla mesdžid i mekteb.³⁷ Godine 1697. ovi su objekti nastradali, a nastradao je i vakuf. Obnova je bila izgledna samo uz pomoć države te se u dokumentu D-3078 traži obnavljanje mesdžida u ovoj mahali i plaća za imama, mujezina i vaiza, obnavljanje mekteba i plaća za učitelja. Ponovna gradnja mekteba u tom naselju spominje se početkom 19. stoljeća.³⁸ Godine 1815. je Hadži Mehmed Memiš Mačković zavještao „iz cijeloga svoga nepokretnog imetka dva dućana u bezistanu Pazarbule³⁹ u Sarajevu i jednu plodnu baštu u

³² Riječ je o mahali na Gornjim Bjelavama. Nazvana je po dobrotvoru Hadži Ali-begu Nevbrdilu. U izvorima se spominje od 1540. godine, premda je, po mišljenju Šabanovića, vjerovatno nastala desetak godina ranije; v. H. Šabanović, *Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću*, 36.

³³ Datum vakufname je posljednja dekada mjeseca redžeba 1204. (5-15. april 1790). Vakufnama je u SS br. 31, s. 184.

³⁴ Po tome je spadala među bolje mektebske građevine sa tri prostorije budući da neki mektebi nisu imali prostoriju za učitelja. M. Bećirbegović, *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, 264.

³⁵ Datum ove vakufname je 7. redžeb 1209. (28. januar 1795). Nalazi se u SV I, s. 341, br. 35.

³⁶ Prvi uvjet u ovoj vakufnami je da se na ime plaće dodjeljuje 12 groša hafizu Abdulah-efendiji koji je *hatib* (propovjednik koji drži propovijed petkom i o bajramu) u džamiji Nebrdilo.

³⁷ Detaljnije o tome v. Kerima Filan, *Žene kao vakifije u ranom dobu osmanske Bosne*, *Pregled*, 3-4, Sarajevo 2005, 64-66.

³⁸ Za mesdžid S. Kemura navodi da su ga obnovili mahaljani uz državnu pomoć. Potom Kemura kaže da je kasnije taj mesdžid popravljao dobrotvor Mehmed Memiš-aga sin Hadži Abdulahov te da je uz mesdžid podigao i mekteb. S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 357. Mesdžid je postojao do 1879. godine kada je stradao u požaru; Z. Fajić, *Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu*, 94.

³⁹ Bezistan pod imenom Pazarbule nalazio se uz han Kolobara na prostoru gdje su sada Trgovke. Taj je bezistan zadužbina Gazi Mehmed-bega sina Isa-begova iz prve polovine 16. stoljeća. Hamdija Kreševljaković, *Naši bezistani, Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine*, 2 (2), Sarajevo 1954, 234.

mahali Uskudarî Ahmed Čelebi“ (Pasija mahala, između Budakovića i Ašikovca).⁴⁰ U vakufnami je dobrotvor naveo da je u mahali Haseki Hatun sagradio mekteb za dječake i da ovim vakufom osigurava sredstva za izdržavanje te škole: od vakufskih prihoda dodjeljivat će se plaća učitelju (*bir bâb dükkân-ı mezkurun izdiyâd kalan icâresiyle bagçe-i merkûme galesi sâlifü'l-beyân Haseki Hatun mahallesinde binâ ve ihyâ eylediğim mekteb-i mezkûrda mu'allim-i sbyân olana i'tâ*). Osim navedenoga, dobrotvor nalaže upravitelju vakufa da se prihodi od iznajmljivanja jednog dućana koriste za održavanje mekteba u mahali Kebkebir (Mišćina mahala) i da se preostali novac dodjeljuje učitelju u toj školi na ime plaće (*ve zikr olunan dükkân-ı sânînin bir minvâl muharrir izdiyâd kalan icâresinden Kebkebir mahallesinde vâki' mekteb-i şerîf ve ittisâlinde mekâbir-i müslimîn bir ta'mîre muhtâc oldukça mütevellî ma'rifetiyle ta'mîr u termîm olunup dükkân-ı merkûm bâkiye kalan icâresi mezkûr Kebkebir mahallesinde vâki' mekteb-i mezbûrun mu'allim-i sbyân vazîfesi olarak mutasarrıf olalar*).

U popisu sarajevskih mekteba iz 1878. godine Mačković Hadži Mehmed-aga navodi se kao dobrotvor mekteba u mahali Kebkebir. U popisu iz 1856. stoji samo Mačković bez imena dobrotvora. Kod Kasumovića nalazimo podatak da je mekteb u mahali Kebkebir obnovio 1771. godine Hadži Mehmed-aga Mačković.⁴¹ Moglo bi biti da je ovaj dobrotvor Mačković podigao nanovo mekteb u mahali Kebkebir nakon što je 1697. stradao onaj podignut ranije. Mačkovići su bili moćna sarajevska porodica.⁴² Može se pretpostaviti da su dobrotvorno djelovali tokom više decenija. U svakom slučaju, to što je jedan dio sredstava iz vakufa Memiš-age Mačkovića iz 1815. godine usmjeren i za mekteb u mahali Kebkebir pokazuje porodicu Mačković kao dobrotvore oba ova mekteba.

Istraživanja o podizanju mekteba u osmansko doba iznijela su na vidjelo običaj da građani dobrotvori otvore mekteb u naselju u kojem su nastanjeni.⁴³ To je zasigurno bila raširena praksa naročito u vrijeme kada se u jednom naselju podizao prvi mekteb. Sarajevski primjeri iz 18. stoljeća pokazuju da su dobrotvori mektebe otvarali u onome naselju u kojem je postojala potreba.

Također i Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela II. Esnafî i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, Sarajevo 1991, 510.

⁴⁰ S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 357-358. Vakufnama je u SS br. 55, s. 170, a datum vakufname je 11. rebiul-ahir 1230. (23. mart 1815).

⁴¹ I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu*, 108. Iz opširnih popisa Bosanskog sandžaka iz 1540. i 1604. godine zna se da je u tim stoljećima postojao mekteb u mahali Kebkebir. U popisima stoji da je dobrotvor po imenu Hadži Murat zavještao gotovinu od 10.000 akči sa godišnjim prinosom 1.500 akči. Odredio je da se imamu i učitelju u mahali Kebkebir dodjeljuje po tri akće dnevno; v. Behija Zlatar, *Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka, Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20-21, Sarajevo 1974, 125; A. Handžić, *Opširni popis*, 500. U izvještaju iz 1706. godine među porušenim mektebima navodi se i ovaj u Kebkebirovoj mahali.

⁴² Nešto podataka o porodici Mačković v. Alma Omanović-Veladžić, Hasečija Mehmed Memiš-aga Mačković i sarajevska svakodnevnica, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 59, Sarajevo 2010, 215-225.

⁴³ O tome v. npr. M. Hizli, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim*, 29.

Vjerovatno je da je u naseljima u kojima su ti dobrotvori živjeli već postojao mekteb.

Da je u mahali Peltek Husamudin, u kojoj je bio nastanjen dobrotvor Hadži Mustafa Zeno postojao mekteb u vrijeme kada je on podizao mekteb na Hridu 1715. godine vidi se iz njegove vakufname: dobrotvor je odredio da se iz njegovoga vakufa, kojim su se izdržavali džamija i mekteb na Hridu, pet akči dodjeljuje mualimu u mahali Peltek Husamudin, kao i da se izdvaja po jedna akča za održavanje tog mekteba (*ve dahi şöyle şart eyledim ki sâkin olduğum Peltek Husamuddîn mahallesi mescidi kurbunda olan mu'allim-i sibyan olan mu'allime ba'de idâ-yi hizmet yevmî beş akçe vazîfesi meşrûta ola ve mu'allimhâne-i mezburun ta'miri için yevmî bir akçe meşrûtası ola*).⁴⁴ Novac iz ovoga vakufa je, zasigurno, bio dodatak na plaću koja je mualimu određena iz vakufa kojim se izdržavao mekteb u mahali Peltek Husamudin. A dobrotvor je ovom odredbom pokazao kako brine i o mektebu u mahali u kojoj je nastanjen.

Sigurno je da je oko 1782. godine, kada je Subašizâde Hadži Mehmed sin Ahmedov podizao ponovo džamiju i mekteb u Timurhanovoj mahali, već postojao mekteb u mahali Kućuk Kâtib u kojoj je on stanovao. Da je taj mekteb nakon stradanja 1697. godine obnovio Hadži Ahmed zna se sa njegovog nadgrobnog kamena u dvorištu džamije Kućuk Kâtib. U uklesanom tekstu, koji je sastavio sarajevski pjesnik Mehmed Mejli Guranî (1713-1781) stoji da je Hadži Ahmed „u ime Boga sagradio ovaj mekteb“⁴⁵. Hadži Ahmed je umro 1757-1758. godine.

Kada je Hadži Mustafa Haseki iz Jakub-pašine mahale podizao mekteb u mahali SAGR Hadži Ali na Hridu 1901. godine, vjerovatno je da je u dobrom stanju bio mekteb u njegovoj mahali koji je, kako je naprijed pokazano, prema vakufnami iz 1786. godine podigao Hadži Mustafa sin Ejubov.

Kako se vidi iz ovih primjera, dostupne vakufname svjedoče o obnavljanju jednoga broja mekteba; o drugima saznajemo posredno, iz druge vrste bilježaka i dokumenata. Najzad, o nekima zasigurno nisu sačuvani tragovi.

Arhivski izvori ne obavještavaju o tome kako su dobrotvori odabirali mahalu u kojoj je postojala potreba za obnavljanjem džamije ili mekteba. Razlog za odabir mogle su biti rodbinske veze, mogla je biti vrijednost sredstava koja dobrotvor zavještava a mogli su biti humani razlozi – da se džamija ili mekteb obnove u onoj mahali koja je udaljena od drugih džamija i mekteba.

⁴⁴ S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 55-57. U izvještaju iz 1706. godine među mektebima za koje se traže sredstva od države ne navodi se mekteb u mahali Peltek Husamudin. Budući da je džamija u toj mahali bila porušena i da je, prema istom izvještaju, jedna od 14 džamija koje su nakon toga „uz pomoć Uzvišenog Allaha nanovo napravljene, pa su sada u ispravnom stanju“, ostaje da se pretpostavi kako je do 1715. godine podignut i mekteb.

⁴⁵ Mehmed Mujezinović, *Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije, Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine*, 4, Sarajevo 1957, 143.

Mektebi izvan džamijskog kompleksa

Običaj da se mekteb otvori u zasebnoj građevini koja ne pripada kompleksu neke džamije postojao je u osmanskim gradovima od ranoga doba.⁴⁶ U vremenu koje je obuhvaćeno ovim radom u Sarajevu su postojali i takvi mektebi.

Vakufnama poznatoga sarajevskog učenjaka Hadži Mehmed-efendije Velihodžića legalizovana je 1784. godine,⁴⁷ kratko vrijeme prije nego što je krenuo na hadž u svojstvu bedela i umro na tom putu.⁴⁸ Hadži Mehmed-efendija uvakufio je svoju kuću sa okućnicom i baštom u mahali Hodža Kemaludin (Ćemaluša). Svrha uvakufljenja je da nakon njegove i suprugine smrti kuća bude mekteb za žensku djecu. Dobrotvor u vakufnami zadužuje imama i mujezina u toj mahali da skupa sa stanovnicima izaberu jednu sposobnu učiteljicu koja će veliku sobu u toj kući koristiti kao učionicu i podučavati žensku djecu Kur'anu, stubovima islamskog vjerovanja i praktičnim islamskim dužnostima (*ta'lim-i Kur'ân ve şerâ'it-i îmân ve islâm ve ahkâm-i vuzu' ve salavât ve savmu etfâl-i nisvâna ta'allim etdikçe*). Naime, cijela kuća stavlja se na raspolaganje učiteljici da u njoj stanuje, da za svoje potrebe koristi baštu i konačno da ona bude vlasnica te nekretnosti. U slučaju da se mekteb iz nekoga razloga zapusti, dobrotvor određuje da se tada kuća proda valjanim postupkom te da se novac izdaje na posudbu sa određenom interesnom stopom kako bi se prihod koristio za plaću nekoj učiteljici koja podučava žensku djecu. Zaključujemo da je Mehmed-efendija Velihodžić svoj vakuf namijenio za školovanje ženske djece.

Prema vakufnami sačinjenoj 1786. godine Hadži Osman sin Hadži Muharema iz naselja Kebkebir sagradio je u Kazandžijskoj čaršiji građevinu koja je u prizemlju imala šest trgovačkih magaza i na gornjem boju nekoliko prostorija.⁴⁹ Jedan dio prostora na katu dobrotvor je uredio kao mekteb.⁵⁰ Odredio je da se učitelju daje godišnja plaća od 25 groša iz njegovoga vakufa koji je zasnovao zavještanjem novoizgrađenih trgovačkih magaza sa pripadajućim preostalim prostorijama na katu koje su se izdavale pod najam. Specifičnost ovoga mekteba je ta što je namijenjen za prosvjeđivanje šegrtu u čaršijskim dućanima.⁵¹ Ta je škola omogućavala naobrazbu dječacima koji zbog posla nisu mogli pohađati redovnu nastavu u mektebima u svojim mahalama.

⁴⁶ O takvim mektebima u Bursi u 15. i 16. stoljeću v. Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim*, 40.

⁴⁷ S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 345-346.

⁴⁸ O Hadži Mehmed-efendiji Velihodžiću v. Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino doba. Jezik kao stvarnost*, Sarajevo 2014, 92-95.

⁴⁹ SV III, s. 196, br. 901. Također i primjerak pod signaturom A-3352 u GHB biblioteci.

⁵⁰ A. Bejtić ovaj mekteb ističe kao primjer lijepe građevine za ovu namjenu, jer su se školske zgrade većinom pravile kao manje prizemne kuće. Ova mektebska prostorija na katu sa dosta prozora imala je dnevnu svjetlost i osunčanost. Alija Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Prilozi za orijentalnu filologiju*, 3-4, Sarajevo 1953, 248.

⁵¹ Seid Mustafa Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, Sarajevo 1937, 37-38.

Vakufnama Hadži Husejina Mačkara potječe iz 1814. godine.⁵² Dobrotvor je uvakufio dućan i magazu u mahali Sinan Vojvoda Hatun na Vratnik-mejdanu gdje je i sâm bio nastanjen. Iznad dućana napravio je prostoriju koja je služila kao *mualimhana* (*ve mahzen-i mezbûr fevkinde inşâ eylediğim muallimhâne*). Odredio je da se prihodima od iznajmljivanja dućana i magaze plaća sa 12 groša godišnje učitelj koji će u toj mualimhani učiti djecu i da se preostali novac koristi za održavanje uvakufljenih nekretnina.

U radu *Sarajevski grad Vratnik* Traljić navodi da je Mačkarev mekteb na Vratniku bio smješten u dobrotvorovoj kući te da njemu nije poznato od kada je taj mekteb radio. Mačkari su bili bogata trgovačka porodica i imali su nekoliko kuća na Vratniku.⁵³ Može se pretpostaviti da je mekteb koji je Hadži Husejin otvorio iznad dućana vremenom premješten u neku od kuća. Pažnje je vrijedan i Traljićev navod da su mekteb pohađala i muška i ženska djeca, s tim što se za dječake koristila prostorija u prizemlju, a za djevojčice prostorija na katu.⁵⁴

Prema vakufnami iz 1847. godine, Hadži Osman-beg sin Ali-bega iz mahale Čokadži Hadži Sulejman (Jedileri) uvakufio je jednu parcelu zemljišta koje se nalazi na Bistriku u mahali Gazi Mehmed-beg.⁵⁵ Na tom zemljištu podignuta je građevina sa dvije prostorije koju je dobrotvor namijenio da se uredi za mekteb. Za otvaranje i izdržavanje mekteba je uz spomenuto zemljište uvakufio dva dućana u Malom Čurčiluku i jedan dućan sa trgovačkom magazom u Kundurđziluku. Od najamnine koja se ubere od zavještanih dućana i magaze dobrotvor je odredio plaću od četiri akče dnevno učitelju koji će podučavati djecu u njegovom mektebu. Osim plaće, učitelju je namijenio da koristi zemlju uz školu za uzgajanje povrća za svoje potrebe.⁵⁶

Ovdje je potrebno ukazati i na dva mekteba o kojima obavještavaju bilješke Mula Mustafe Bašeskije. Jedan mekteb otvorio je izvjesni Fejzi-hodža porijeklom iz Višegrada. Prema Bašeskijinim riječima, Fejzi-hodža je kupio kafanu koja je bila pokraj abdesthane i od nje napravio mekteb u kojem je dugo godina podučavao mladež (*âbdest-hâne yanında kahve-hâne alup mekteb yapup bunca zamân mu'allim-i sibyan oldi*).⁵⁷

⁵² Datum vakufname je 27. rebiul-ahir 1229. (18. april 1814). Nalazi se u SV III, s. 221, br. 936.

⁵³ S. M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, 32.

⁵⁴ Traljiće navodi da je mualim u Mačkarevom mektebu bio Mula Ahmed Malina (rođ. 1815.) te da ga je naslijedio Ahmed-efendija Sirčo koji je u toj službi proveo jednu godinu dana. Sa njegovim odlaskom iz službe mekteb je prestao raditi posljednjih godina 19. stoljeća. S. M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, 54.

⁵⁵ Datum vakufname je 5. zil-hidždže 1263. (14. novembar 1847). Nalazi se u SS br. 83, s. 14. Također v. S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 159-162.

⁵⁶ U vakufnami stoji da dobrotvor na jednom dijelu zemljišta uz školu otvara groblje u kojem će se sahraniti on i članovi njegove porodice, a učitelju, ma ko bio u toj službi, namjenjuje se zemljište koje preostane (*'arsa-ı bâkiyede mekteb-i mezkûrede mu'allim-i sibyan bulunanlar zabt ve istedikleri sebze ve sâ're zer' ile intifâ' olalar*).

⁵⁷ V. Kerima Filan, *XVIII Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*, Sarajevo 2011, 332.

Drugi mekteb bio je u čaršiji Kovači. Mualim u tom mektebu bio je Ahmed-efendija Mosto (*Kovaçlar Çârşûsında mu'allim-i sîbyân idi*). Za Ahmed-efendiju Bašeskija kaže da je bio bogat čovjek, da je imao lijepu narav, da je znao čitati knjige na perzijskom jeziku (*mâldâr idi, hoş huylu idi, Fârsî kitâb okur idi*).⁵⁸ Ova je bilješka iz 1207. godine (1792-1793). M. Mujezinović je prema sudskom sidžilu iznio da se među imovinom koja je ostala iza Ahmed-efendije Moste, između ostaloga, navodi mekteb ispod kojega su bili dućani.⁵⁹

Sigurno je da je da su ovo bili privatni mektebi. Na to upućuju Bašeskijine riječi da je Fejzi-hodža „napravio mekteb“, kao i to da je mekteb u Kovačima popisan kao imovina Ahmed-efendije Moste. Za obojicu ovih mualima Bašeskija je zabilježio da su bili imućni ljudi.⁶⁰ Prema tome, i Fejzi-hodža i Ahmed-efendija su svoju imovinu uložili u svrhu prosvjete.

Ima još jedna bilješka Mula Mustafe Bašeskije koju treba razmotriti u okviru naše teme. Jedan nekrolog iz 1774. godine glasi ovako:

*Karabaş Mollâ 'Alî Hoca, hirkalı, ey âdem, duhân içerdi,
dükkânlarda uşakları okutdururdi.*⁶¹

Bašeskija je, naime, napisao da je Mula Ali-hodža podučavao dječake u dućanima. Ovaj oblik podučavanja može se dovesti u vezu sa potrebama esnafa da njihovi pripadnici budu pismeni. Naime, pripadnici esnafa trebali su znati da svoje poslove vode na papiru. O tome govori Nelly Hanna ukazujući na sudske sidžile u kojima se nailazi na jasne pokazatelje da su pripadnici esnafa vodili svoje knjige o poslovanju, kako o vlastitom tako i o poslovanju esnafa kojem su pripadali.⁶² U vezi s tim autorica zaključuje da su zanatlije i trgovci morali biti pismeni. Ovaj zaključak ona povezuje i sa nespornim podacima u sudskim sidžilima o tome kako su pripadnici esnafa takoreći svakodnevno odlazili na sud (*mahkemu*) radi raznih svojih poslova. U tom smislu je postojala potreba, pa i obaveza da se šegrti prosvjete najmanje u onoj mjeri koja će im omogućiti da vode poslove i da u budućnosti posluju onako kako nalaže pripadnost esnafu a u svrhu općeg društvenog interesa.

Drugi oblici potpore prosvjetnom životu

Jedan oblik potpore koju su građani pružali prosvjetnim prilikama ogleda se u osiguravanju plaća učiteljima. U prethodnom dijelu teksta naveli smo kako je dobrotvor Hadži Mustafa Zeno jedan dio prihoda svoga vakufa, iz kojega su

⁵⁸ Isto, 336.

⁵⁹ Mehmed Mujezinović, *Mula Mustafa Ševki Bašeskija. Ljetopis (1746-1804)*, Sarajevo 1968, 401. Ovdje čitamo i podatak da je Ahmed-efendija Mosto imao biblioteku od 140 svezaka knjiga.

⁶⁰ Za Fejzi-hodžu je Bašeskija napisao da je bio *zencil* (< *zengin*), a za Ahmed-efendiju da je bio *mâldâr*; v. već navedena mjesta u K. Filan, *XVIII Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, 332 i 336.

⁶¹ K. Filan, *XVIII Yüzyıl Günlük Hayatına Dair*, 259.

⁶² N. Hanna, *Osmanlı Kahiser'sinde Zanaatkâr*, 423.

se izdržavali obnovljeni džamija i mekteb na Hridu, namijenio kao plaću mualimu u jednoj drugoj mahali, Peltek Husamudin u kojoj je stanovao.

Hadži Mehmed Subašizâde je, obnovivši džamiju i mekteb u Timurhanovoj mahali, odredio da se iz njegovoga vakufa dodjeljuje plaća u iznosu od 15 groša godišnje kako imam i mualimu u toj mahali tako i mualimima u Carevoj mahali i u mahali Sarač Ali na Vrbanjuši (*Câmi'-i Atik Mahallesinde Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han 'aleyhi'r-rahmet ve'l-gufrân câmi'-i şerîfesi karşusunda vâki' mekteb-i atîkde her kim mu'allim-i sibyân olursa ol dahi senevî on beş gurus vazîfeye mutasarrîf ola ve Serrâc 'Alî Mahallesinde olan mekteb-i şerîfde kezâlik her kim mu'allim-i sibyân olursa ol dahi senevî on beş gurus vazîfeye mutasarrîf ola*).

Ova dva spomenuta dobrotvora su, inače, svoje vakufe u cijelosti namijenili za prosvjetne potrebe, i to veći dio sredstava za mekteb koji su podigli, a potom i jedan dio za druge mektebe.

Hadži Nefisa kći Hadži Alije iz mahale Haradži Mustafa-aga (Širokača) veći dio sredstva iz svoga novčanog vakufa zasnovanog 1768. godine iznosom od 800 groša namijenila je službenicima mesdžida u mahali u kojoj je stanovala.⁶³ Jedan dio sredstava odredila je u korist plaće učiteljima u dva mekteba. Osam groša godišnje namijenila je u korist Mula Alije koji je u to doba bio učitelj u mahali Haradži Mustafa-aga, a nakon Mula Alijine smrti taj novac će biti plaća njegovom nasljedniku na učiteljskoj službi u istom mektebu. Druga plaća je u iznosu od šest groša i određena je za učitelje u mahali Kartal (*Kartal mahallesinde vâki' mektebde mu'allim-i sibyân her kim olursa alti gurus vazîfeye mutasarrîf ola*).

Hadži Ahmed sin Hadži Alije iz mahale Ferhadija je sredstva iz svoga vakufa, zasnovanog 1803. godine zavještanjem dva dućana i trgovačke magaze odredio za više namjena, a jedna od njih je da se devet groša godišnje dodjeljuje, kako stoji u vakufnami, učiteljima⁶⁴ u mahali Ferhadija (*Ferhad Beg câmi-i şerîf kurbunda vâki' mektebde mu'allim-i sibyân olanlara senevî dokuz gurus vazîfe i'tâ oluna*).⁶⁵

Hadži Atija kći Ali-bega Morozâde iz mahale Kalin Hadži Ali (kod Narodnog pozorišta) odredila je svojom vakufnamom iz 1867. godine⁶⁶ da se od najamnine njene zavještane kuće u mahali Čekrekči Muslihudin (Čekrekčina, na Baščaršiji) jedna desetina troši, po potrebi, za održavanje mekteba u mahali u kojoj je bila nastanjena i dvije desetine da se na ime plaće dodjeljuju učitelju u

⁶³ Datum vakufname je 1. ramazan 1181. (21. januar 1768). Nalazi se u SS br. 8, s. 107. Dobrotvorka Hadži Nefisa je, naime, odredila da se iz njenoga vakufa daje plaća imam, hatibu, mujezinu i osobi koja održava čistoću u mesdžidu u mahali Haradži Mustafa-aga.

⁶⁴ To što u vakufnami *mu'allim-i sibyân olanlara* stoji u množini (*onima koji su učitelji*) govori o namjeni sredstava u korist učitelja, ma ko to bio ili, ako više od jedne osobe obavlja tu službu (npr. uz učitelja i njegov pomoćnik halifa), plaća se namjenjuje njima.

⁶⁵ Vakufnama je u SS br. 42, s. 95. Datum je 1. muharrem 1218. (23. april 1803).

⁶⁶ Datum vakufname je 25. šaban 1284. (22. decembar 1867). Nalazi se u SV I, s. 257, br. 113. Također i SV III, s. 32, br. 637.

istom mektebu, a učitelj ima obavezu da svakoga petka navečer proučiti jedan odlomak iz Kur'ana (*ve mekteb-i mezkûrda her kim mu'allim-i sibyan olursa her Cuma gecesinde birer Yâsin-Şerf kirâat edüp (...) bunun için sihâm-i mezbûreden iki sehm vazîfe verile*).

Jedna druga dobrotvorka iz kasnijeg vremena Merjema Mula-hanuma, kći nakibul-ešrafa⁶⁷ Mustafe Nurudin-efendije vakuf je zasnovala 1901. godine sumom od 48.000 groša u gotovini koje je stekla prodajom nakita i još nekih stvari (*eşyâ ve cevâhirât*).⁶⁸ Odredila je da se jedna desetina vakufskih prihoda ostvarenih pozajmljivanjem novca uz interes dodijeli svake godine nekom od muških mekteba (*zükûr-i mekteb-i sibyaneden münasib bir mektebde*), a da se u tom mektebu četvrtkom prouči *tevhid*⁶⁹. Drugu desetinu dobrotvorka je namijenila također nekom od muških mekteba za učenje *tevhida* svake godine u četiri odabrane noći.⁷⁰

Raširena je bila praksa da osobi kojoj namjenjuje prihode dobrotvor postavlja obavezu da obavlja prigodnu vjersku praksu. Obično su osnivači velikih vakufa u svojim vakufnamama navodili uvjet da se u džamiji koju podižu redovito uči Kur'an u određeno doba dana ili u određenim danima. Uobičajeno je da se izvršavanje ovoga uvjeta stavlja u obavezu vakufskim službenicima i da im se za taj posao odredi plaća iz sredstava vakufa. Takvi su plaćeni zadaci bili još jedan način da se povećaju primanja vakufskih službenika među kojima su bili i učitelji.⁷¹

Ima vakufa koji su osnovani sa jednom glavnom namjenom: da se osigura plaća učitelju u nekom mektebu. Takav je vakuf Hadži Sulejmana Bezdžije iz 1789-1790. godine. Dobrotvor je uvakufio dućan u blizini hana Kolobara u sarajevskoj čaršiji i odredio da se prihod od iznajmljivanja dućana

⁶⁷ Nakibul-ešraf je časna pozicija za izabranoga pripadnika roda Poslanika islama, tj. Poslanikovih unuka Hasana (koji se nazivaju šerifi) i Husejina (koji se nazivaju sejadi). Nakibul-ešraf je zastupnik šerifa i sejida pred državom.

⁶⁸ Vakufnama je pod datumom 11. džemazijel-ahir 1304. (25. novembar 1901). Nalazi se u SV II, s. 39, br. 36.

⁶⁹ Tevhid je grupno učenje molitvi kojim se izražava vjerovanje u Božije jedinstvo.

⁷⁰ Spomenut ćemo da je ova dobrotvorka jednu desetinu prihoda svoga vakufa, što je iznosilo pet od ukupnog broja dijelova na koje se dijelio prihod tog vakufa, odredila za popravak džamije ili mekteba za koje se ukaže potreba (*beş sehmi münasib görünen ve muhtâc cevâmi' ve mesâcid ve mekâtib-i sibyanıye ta'mirâtına sarf oluna*).

⁷¹ Primjeri ove prakse da se učiteljima i njihovim pomoćnicama (halifama) kao i muderisima i njihovim pomoćnicima (muidima i halifama) dodjeljuje iz istoga vakufa dodatak na plaću a oni zauzvrat imaju određenu obavezu, najčešće učenje Kur'ana u određeno vrijeme, može se vidjeti u mnogim vakufima, npr. u ovima: Hadži Hurema sin Balijeva iz mahale Hodžazâde Ahmed (SV I, s. 133, br. 215, iz 1602. godine); Hajrizâde Mehmeda Said-efendije iz Careve mahale (SS br. 20, s. 81, iz 1779. godine); muderisa Hadži Ahmeda sina Mustafina iz mahale Šejh Ferah (SS br. 52, s. 35, iz 1812. godine); Mustafe-age sina Rustema-agina iz mahale Hodža Kemaludin (signatura V-081(262), iz 1850. godine); Atije-hanume kćeri Ali-bega iz mahale Kalin Hadži Ali (SV I, s. 31, br. 636, iz 1863. godine); Nefise kćeri Sulejman-age Mašića iz Buzadžine mahale (SV I, s. 100, br. 244, iz 1872. godine). O ovoj praksi općenito v. Tahsin Özcan, Vakıf ve eğitim, Osmanlılarda Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı, *Osmanlı Medreseleri Eğitim-Yönetim ve Finans*, Istanbul 2019, 295 i dalje.

dodjeljuje kao plaća u visini od 18 groša godišnje časnoj osobi koja je učitelj u mahali Kadi Bali Efendi u kojoj je dobrotvor stanovao (Kadijina mahala, Pribjegnuta) (*Kâdî Bali Efendi mahallesinde olan mekteb-i şerîfde mu'allim-i sîbyân olan zât-ı şerîfe senevî on sekiz gurus*).⁷²

Dobrotvorka Hatidža-hatun kći Ahmeda iz Careve mahale zavještala je dva dućana i trgovačku magazu. Odredila je da se iz prihoda ostvarenih iznajmljivanjem tih nekretnina izdvaja godišnje 12 groša u korist plaće mualimu u mahali u kojoj je stanovala (*Câmi'-i Atîk kurbında kâin mektebde mu'allim-i sîbyân olan hocaya senevî on iki gurus vazîfe olmak üzere*).⁷³

Hadži Ahmed sin Hadži Alijin iz mahale Pehlivan Oruč (Mutevelijina) izdvojio je iz svoga imetka gotovinu u iznosu od 2500 groša i zasnovao vakuf 1869. godine. Vakuf je posvetio na dušu svoga pretka Mehmed-efendije Đuguma (*müteveffâ pederimin dayısı olup bundan çend sene mukkadem irihâl-i dâr-ı bekâ ile Buzacı Hacı Hasan Câmi'-i şerîf kabristânında fevt olan merhûm Gügümezâde Mehmed Efendi'nin rûhuna îsâl mest niyet-i hayriyyesiyle emvâlimden iki bin beş yüz gurus nukûd ifrâz ve vakf-ı sahîh müebbed ve habs-ı sarh muhalled ile vakf ve habs edüp*).⁷⁴ Upraviteljem vakufa imenovao je Saliha Sidki-efendiju Hadžihusejinovića i odredio je da se gotov novac izdaje na pozajmicu uz naknadu od 11% dok se ne pronađe odgovarajuća nekretnina koja će se kupiti za taj novac i potom izdavati pod najam. Prihode koje vakuf ostvari dobrotvor je namijenio učitelju u mahali Buzadži Hadži Hasan, a učiteljeva obaveza je da u odabranim noćima po islamskom kalendaru uči odlomak iz Kur'ana za dušu Mehmed-efendije Đuguma. A kada se kupi nekretnina, upravljanje vakufom preuzet će onaj ko bude učitelj u Buzadžinom mektebu, vodit će brigu o iznajmljivanju i održavanju nekretnine i preostale prihode uzimati kao plaću na ime svoje učiteljske i upravljačke službe uz ispunjavanje iste obaveze koja je već navedena. Kako se vidi iz vakufname, ovaj je dobrotvor učitelju namijenio i službu upravitelja vakufa uz dodatnu plaću.

Mula Ahmed sin Mehmed-age sačinio je 1859. godine oporuku o tome kako će se rasporediti novac koji ostavlja za svoju sahranu.⁷⁵ Oporučitelj je od tog novca jedan dio namijenio za dobra djela, i to 200 groša za potrebe mekteba

⁷² Vakufnama je u SS br. 30, s. 52. U vakufnami stoji 1204. godina (21. septembar 1789. – 9. septembar 1780). Hadži Sulejman Bezdži se u literaturi spominje kao osnivač škole u Kadinoj mahali: M. Handžić, *Dva popisa sarajevskih mekteba*, 22; M. Bećirbegović, *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u BiH*, 273; H. Ćurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918*, 56; I. Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu*, 108. U vakufnami koju imamo pred sobom ne nalazimo ovjeru tog podatka. Ipak, odsustvo ovjere ne dokida mogućnost da je navod tačan jer dobrotvor nije morao u vakufnami spomenuti svoje prethodno učinjeno dobro djelo. Stoga ovaj navod ostavljamo otvorenim, za razliku od primjerâ Mustafe sina Ejubova i Hadži Abdulah-age, spomenutih u prethodnom dijelu teksta, koji su se u svojim vakufnamama očitivali kao graditelji mekteba u mahalama Jakub-paše i Nebrdilo.

⁷³ Datum vakufname je 23. muharrem 1215. (16. juni 1800). Nalazi se u SV I, s. 76, br. 266.

⁷⁴ Datum vakufname je 11. muharrem 1286. (23. april 1869). Primjerak je u GHB pod signaturom V-083(265).

⁷⁵ Datum oporuke je posljednja dekada mjeseca džemazijel-ahira 1275. (25. januar-3. februar 1859). Dokument je u GHB pod signaturom V-095(357).

u Jakub-pašinoj mahali u kojoj je stanovao, 200 groša za održavanje groblja uz Jakub-pašin mesdžid i 1000 groša za održavanje česme pored tog mesdžida. Mula Ahmed nije odredio za što će se upotrijebiti novac koji je namijenio za mekteb. To je mogao odrediti upravitelj vakufu iz kojega se izdržavao mekteb u Jakub-pašinoj mahali. Upravitelj je, prema izvorima, trebao biti učitelj. Naime, mekteb je u 18. stoljeću obnovio Hadži Mustafa sin Ejubov, o čemu je naprijed bilo riječi, i službu upravitelja vakufa zadržao je za sebe, što je, inače, bio dosta čest slučaj. Dobrotvori su tu službu obično prenosili na svoje potomke i to se navodilo u vakufnami. Hadži Mustafa sin Ejubov, međutim, odredio je da nakon njegove smrti upravljanje vakufom preuzme Ibrahim-efendija, učitelj u mektebu u Jakub-pašinoj mahali, a nakon Ibrahim-efendijine smrti ona osoba koja bude učitelj u tom mektebu sa istom plaćom koju je za tu službu bio odredio sebi i Ibrahim-efendiji kao upraviteljima (*ve ba'de vefâtihi sâlîfû'z-zîkr Ya'kub Paşa mahallesinde vâkîf-i merkûm binâ ve ihyâ eylediği mektebde mu'allim-i sibyân olan İbrâhîm Efendi vakf-ı mezkûre mutevelli olup (...) ve mezbûr İbrâhîm Efendinin vefâtından sonra mekteb-i merkûmde her kim mu'allim-i sibyân olursa vech-i muharrer üzere ol dahi vakf-ı mezkûre mutevelli olup*).⁷⁶ Tako je vjerovatno da je učitelj, u svojstvu upravitelja, trebao brinuti o tome kako će se koristiti 200 groša koje je oporučitelj Mula Ahmed namijenio mektebu u Jakub-pašinoj mahali.

Hadži Hasan Misirlija je također kroz oporuku darovao dio svojih sredstava za jedan mekteb. Iz 1770. godine potječe sudski dokument⁷⁷ prema kojem se Ahmed-efendija sin Omerov iz Bakrbabine mahale obratio sudu da se legalizira oporuka koju je Hadži Hasan Misirlija iz Careve mahale dao četiri dana prije smrti (*hâl-i hayâtda vefâtından dört gün mukaddem vasiyet eyledi*). Oporučitelj je naložio da se trećina njegovog imetka ima potrošiti u dobrotvorne svrhe. Odredio je da se od toga kupi mushaf za svotu od 4920 akči i pokloni mektebu koji je u mahali Muslihudina Čekrekčije osnovao Hadži Mehmed Topal⁷⁸ kako bi ga koristili učenici. Druga odredba koja se odnosi se na taj mekteb glasi da se kupi jedan veliki ćilim za svotu od 3120 akči, jedan ćilim srednje veličine za koji će se potrošiti 1920 akči i jedna jambolija za 720 akči i da se daruje kao prostirka u mektebu Hadži Mehmeda Topala.⁷⁹

⁷⁶ Prepis vakufname je u SV I, s. 213, br. 148. Također i S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 119.

⁷⁷ Ovaj dokument objavio je S. Kemura u radu *Sarajevske džamije*, 111-112.

⁷⁸ U popisu sarajevskih mekteba iz 1856. godine stoji da je taj mekteb u dobrom stanju, dok je na popisu iz 1878. zabilježeno da je građevina stradala u požaru i da stoje još samo njeni ostaci. V. Čurić, *Muslimansko školstvo u BiH do 1918*, 51-55.

⁷⁹ Još je jedan dio sredstava iz ovoga vakufa iskorišten za potrebe prosvjete: za opravak medrese na Bendbaši potrošeno je 7200 akči. Osim navedenoga, iz sredstava ovoga vakufa napravljene su munare na dvije sarajevske džamije, i to na džamiji u Ulomljenici i na Isa-begovoj džamiji u Dugom sokaku. S. Kemura, *Sarajevske džamije*, 112. Bašeskija je zabilježio da je iz sredstava umrloga Hadži Hasana Misirlije, koji je bio poznat i kao kaligraf (*merhûm hattât Mısrılı el-Hâcc Hasan*), nanovo podignuta srušena munara u mahali Sagračkije (Ulomljenica). V. K. Filan, *XVIII Yüzyıl Günliik Hayatna Dair*, 97 i 101.

Neobičan je slučaj kako je imovinom Hafiza Husejina Rakim-efendije zasnovan vakuf iz kojega su prihodi odlazili u jedan sarajevski mekteb. Kako stoji u jednom dokumentu iz 1907. godine, koji predstavlja odluku suda o ranije uspostavljenom vakufu Rakim-efendije,⁸⁰ on je bio stanovnik naselja Kebkebir u Sarajevu. Već je bio odselio u Tursku i nastanio se u mjestu Inegöl. Godine 1894. sačinio je oporuku da se trećina imetka koji posjeduje u Sarajevu koristi za potrebe vakufâ u Inegölu. Rakim-efendija je sređivanje ovoga posla povjerio Hadži Salih-agi Horozu u Sarajevu i Bakkalbaši Mehmed-agi u Inegölu. Međutim, odlukom koju je donijela vlada u Sarajevu 5. novembra 1897. godine nije dozvoljeno prenošenje sredstava iz Sarajeva u Inegöl. Stoga je Hadži Salih-aga Horoz predao ovaj posao dobrotvorovom rođaku Husejin-efendiji Hadžihusejinoviću. Husejin-efendija je pravnim putem sačinio dokument pod datumom 22. mart 1898. prema kojem se trećina imovine Hafiza Husejina Rakim-efendije uvakufjuje u Sarajevu s tim da se veći dio prihoda, koji preostanu nakon uplaćenoga državnog poreza i zemljarine, koristi za mekteb u mahali Kebkebir tako što će se dodjeljivati plaća mualimu Kasimu Agiću, potom plaća osobi koja održava čistoću u mektebu i konačno jedan dio sredstava trošit će se za nabavku ogrjeva za taj isti mekteb.

Još neke vakufname pokazuju da je nabavka ogrjeva vid podrške koju su građani pružali radu mekteba. Postoji vakufnama iz 1822. godine koja svjedoči da je prema oporuci Hadži Mehmeda Subašizâde nakon njegove smrti trećina imovine kojom je raspolagao priključena njegovom ranije uspostavljenom vakufu koji smo naprijed spominjali.⁸¹ Ondje stoji dobrotvorova odredba da svake godine u zimsko doba upravitelj vakufa nabavi dvadeset tovara drva i preda učitelju u mektebu (*beher sene vakt-i şitâda yirmi haml hatab iştirâ olunup mu'allim-i sibyâna teslîm oluna*). Riječ je o mektebu u Timurhanovoj mahali.

Hadži Abdulkadir-efendija Muzaferija je svojim bogatim vakufom iz 1783. godine osigurao sredstva u korist nekoliko prosvjetnih ustanova u Sarajevu. Među njima su dva mekteba, i to u mahali Iplidžik Sinan (Širokac) i u mahali Šejh Ferah u kojoj je dobrotvor stanovao.⁸² Dobrotvorova odredba je da se u godinama u kojima ne bude potrebno trošiti novac na održavanje mektebâ za zimsko doba nabavi onoliko drva koliko treba da se lože peći kako bi djeci bilo ugodno (*şiddet-i şitâda sibyân-ı muvahhidîn zahmet çekmemek için mektebân-i merkumânun firunları yakılmasına kadar hatab iştirâ oluna*).

⁸⁰ Dokument je u SV II, s. 211, br. 522.

⁸¹ Vakufnama zabilježena u SV III, s. 188, br. 876. Prepis ima u SS br. 61, s. 42.

⁸² Datum vakufname je ramazan 1197. (juli-august 1783). Nalazi se u SV I, s. 245, br. 123. Sredstva iz ovoga vakufa namijenjena su za Đumušića medrese te za održavanje medrese na Bentbaši i dva navedena mekteba.

Pomoć učenicima

Neki su dobrotvori dio sredstava iz svojih vakufa namijenili za polaznike mektebâ. U vakufnamama se najčešće navodi dijeljenje hljeba učenicima u toku mjeseca ramazana. Takva odredba stoji u vakufnami Hadži Mehmeda sina Ahmedova Subašizâde iz 1782. godine. Dobrotvor je odredio da se u toku mjeseca ramazana svakodnevno kupuje 30 hljebova iz njegovoga vakufa i da se podijeli djeci koja uče u mektebu i siromašnima u Timurhanovoj mahali u čije su slabo materijalno stanje upućeni upravitelj vakufa i učitelj (*ve eyyâm-i Ramazân-ı Şerîfde her gün otuz pâre nân-i azîz iştirâ olunup mu'allim ve mütevellî ma'rifetiyle ta'allüm-i Kur'ân eden sibyânlara ve müstehakk gördükleri fukarânın uşaklarına tasadduk oluna*). Učitelju ova zadaća pripada zato što je imenovan za dobrovoljnog nadzornika ovoga vakufa.⁸³ U vakufnami istog dobrotvora iz 1822. godine ima odredba da se iz sredstava vakufa koji je, prema njegovoj oporuci proširen dodatnim dobrima nakon njegove smrti, tokom mjeseca ramazana kupuje svakodnevno 100 hljebova koje će učitelj dijeliti polaznicima mekteba te siromašnim porodicama i stanovnicima Timurhanove mahale.

Među ženama koje su u stoljećima obuhvaćenim ovim radom zasnivale vakufe i prihode određivale za potrebe prosvjete ističe se kao višestruka dobrotvorka Fatima-hanuma, kći hadži Mehmeda Džine. Na ovome mjestu bit će dovoljno spomenuti njen vakuf zasnovan 1790. godine zavještanjem kuće i bašte.⁸⁴ Od prihoda je, prema njenoj odredbi, najprije trebalo platiti mukatu⁸⁵ za kuću, jednu polovinu preostale sume koristiti za održavanje kuće i bašte, a od druge polovine, pored ostaloga, svake godine u mjesecu ramazanu kupiti dovoljnu količinu hljeba za polaznike škole (*tâlib-i ilm olan sbyan*) koju je otvorio njen muž Haseki Hadži Osman-aga. Riječ je o školi za šegrte u Kazandžijskoj čaršiji otvorenoj 1786. godine.⁸⁶ Dobrotvorka je istoj školi poklonila i četiri primjerka Kur'ana, i to tri za potrebe učenika, a četvrti je namijenila upravitelju svoga vakufa. Za upravitelja je imenovala izvjesnog Mula Mehmeda. U toj je odredbi još jednom spomenula mekteb koji je otvorio njen muž riječima da pod uvjetima koje je potanko navela, dužnost upravitelja njenoga vakufa nakon Mula Mehmeda treba preuzeti onaj ko je učitelj u toj školi

⁸³ Dobrotvor je dobrovoljnim nadzornicima imenovao tri mualima kojima je osigurao plaće iz svoga vakufa. To su, kao što je naprijed kazano, mualimi u Timurhanovoj mahali, u Carevoj mahali i u mahali Sarač Ali (*vakfi mezkûrkuma zikr olunan üç mektebin mu'allim-i sibyânları hasbî nâzir olalar*).

⁸⁴ Datum vakufname je 23. safer 1205. (1. novembar 1790). Nalazi se u SV II, s. 85-86, br. 407.

⁸⁵ Mukata je finansijsko-pravni termin i označava, pored drugoga, plaćanje poreza paušalno, u novcu.

⁸⁶ Da je dobrotvorka ovaj vakuf ustanovila nakon muževljeve smrti vidi se iz vakufname u kojoj stoji: *vâkife-i mersümenin zevci muteveffâ Haseki Osmân Aga'nın binâ eylediği mekteb-i şerîfde*.

(*Hasekî Osmân Aga'nın binâ eylediği mekteb-i şerîfde her kim muallim-i sıbyân olursa vakf-ı mezkûra mutevellî olup*).⁸⁷

Iz kasnijeg je vremena vakuf Merjeme-hanume Bičakčić kćeri Abdulahove iz mahale Kučuk Kâtib.⁸⁸ Dobrotvorka je jedan dio prihoda namijenila u korist plaće učitelju u Roginoj mahali. Za to obavezuje učitelja da svake godine prouči cijeli Kur'an zajedno sa polaznicima mekteba i da se novcem iz njenoga vakufa kupe hljebovi koji će se tim povodom podijeliti učenicima (*mekteb-i sıbyân ile berâber bir hatm-ı şerîf kırâet, sıbyân-ı hâzırâya birer nân-ı azîz tevzî ede*).

U nekim je vakufima dio vakufskih sredstava namijenjen za kupovinu odjeće polaznicima mekteba. U vakufnami Abdulah-efendije Demirovića Trebinjca stoji ovakva odredba:

Nabrdilo Hacı Ali mahallesinde mekteb-i sıbyân-ı müslimîne müdâvim bulunacak fukara etfâl-ı müslimîne vakt-i şitâ hulûlünde lüzum görülecek elbiselerinin mübâya'ası ile kendülerine tevzî'i

da se kupi zimska odjeća i podijeli siromašnoj djeci među polaznicima mekteba u mahali Nebrdilo Hadži Ali.⁸⁹ Zapravo je ovo jedina namjena sredstava ovoga vakufa. Naime, vakuf je zasnovan 1906. godine, nakon smrti Abdulah-efendije Demirovića. Zavještana je novoizgrađena kuća sa baštom ukupne površine od 100 kvadratnih metara na Bjelavama. Vakufske poslove vodio je njegov nasljednik Garibzâde Ibrahim-aga. Prihod od iznajmljivanja kuće i bašte dijeli se na osam jednakih dijelova od kojih se jedan dio isplaćuje Ibrahim-agi kao upravitelju vakufa, tri dijela koriste se za održavanje nekretnina a preostala četiri dijela namjenjuju se za kupovinu odjeće učenicima.

Ima nekoliko ženskih vakufa iz istoga vremena, s početka 20. stoljeća, iz kojih se po odredbi dobrotvorki učenicima darivala odjeća. Tako su dobrotvorke Hasija-hanuma, udovica Ali-efendije Pinje i kći umrlog Hadži Avdage Zildžića te Šemsa-hanuma, kći Mustafa-age Pinje 1905. godine zavještale kuću sa baštom u mahali Mula Arap i odredile da se petina prihoda njihovoga vakufa svake godine troši za nabavku zimske odjeće i obuće za desetak učenika u mektebu u Roginoj mahali za koje se zna da su siročad ili siromašni (*Rogozâde mahallesinde sıbyân-ı mekteb-i islâma devâm eden ve en ziyâde fakîru'l-hâl ve yetîm oldığı ma'lûm olan on nefer fukarâ-yı muslimîn çocuklarına her kış mevsîminde beher sene münâsib elbise ve ayakkabı için verile*).⁹⁰

⁸⁷ Nije poznato ko je u to vrijeme bio učitelj u ovoj školi, ime se ne navodi u vakufnami. S. M. Traljić je zabilježio (*Sarajevski grad Vratnik*, 38) da su dva posljednja učitelja bili Šakir-efendija Tuzlo do 1879. godine i hadži hafiz Mustafa Luledžija do 1912. godine.

⁸⁸ Datum vakufname je 18. džemazijel-ahir 1323. (13. august 1905. godine). Vakufnama je u GHB pod signaturom V-194(665).

⁸⁹ Vakufnama je pod datumom 13. rebiul-evvel 1324. (10. maj 1906). Nalazi se u SV II, s. 78, br. 402. Također i u SV II, s. 148, br. 463.

⁹⁰ Datum vakufname je 26. rebiul-ahir 1323. (30. juni 1905). Nalazi se u GHB pod signaturom V-282(928).

Slična je ovoj i odredba naprijed spomenute Merjeme-hanume Bičakčić. Dobrotvorka je odredila da se iz njenoga vakufa svake godine nabavlja zimska odjeća za jedan broj učenika najslabijeg imovinskog stanja koji pohađaju mekteb u Roginoj mahali (*Rogozâde mahallesinde mektebe müdâvim ve en ziyâde fakîrî'î-l-hâl ve yefîm olduğu ma'rûf olan münasib aded İslâm çocuklara bâ-yed-i mütevelli her sene kış vakti münasib elbise alinup taksm kılın*).⁹¹

U vakufnami iz 1908. godine koja pripada Atiji-hanumi kćeri Hadži Rustem-age iz mahale Debbag Hadži Sulejman (Potok) stoji također odredba da se jedan dio vakufskih sredstava (onaj dio koji preostane nakon što se izmire prethodno postavljene odredbe) koristi za nabavku zimske odjeće i obuće za siromašnu djecu koja se školuju (*kaffe-i fazlâsı mektebe devâm eden ve münâsib olan fukarâ-ı etfâl-i müslimîne şitâ hulûlünde elbise ve ayakkabı için sarf ve edâ*).⁹² Ovaj su vakuf zasnovali nasljednici nakon smrti Atije-hanume zavještanjem kuće koju su naslijedili od nje.

Vakuf Fatime Kanite-hanume iz naselja Čekrekči Muslihudin, koja je bila kći Homarije Mehmed-efendije i supruga Mustafe-paše Babića, također su zasnovale njene kćeri Nurija, Almasa i Šemsa nakon majčine smrti 1889. godine.⁹³ Zavješšana su četiri dućana, bašta i mlin a prihodi su namijenjeni u korist Đumišića medrese. Po tome je ovaj vakuf izvan okvira koje smo postavili za ovaj rad, ali treba spomenuti odredbu dobrotvorke da se svake godine za sumu od 100 groša kupe čarape, koliko može pari, za siromašnu djecu koja pohađaju Gazi Mehmed-begov mekteb u istoimenoj mahali (na Bistriku) (*ve yine icâre-i mezkûreden beher senede yüz guruş ifrâz ve müsâ'id olduğu kadar çocuk çorapları iştirâ olunup mevsîm-i şitâda medîne-i Sarây'da Gâzî Mehmed Beg mahallesinde kâin sıbyân mektebine devâm eden fukarâ çocuklara bâ-yedd-i mütevelli tevzî' ve i'tâ oluna*).

Običaj da se iz vakufa daruje odjeća polaznicima mektebâ vidi se u vakufnamama u drugim dijelovima Osmanskog carstva. İsmail Erünsal je ukazao na neke istanbulske vakufname sa takvim sadržajem⁹⁴ i Mefail Hızlı je pokazao arhivske dokumente o vakufima u Bursi koji su darovali odjeću siromašnim polaznicima mekteba.⁹⁵ Sigurno je da je običaj darovanja odjeće učenicima

⁹¹ Kako se vidi, vakufi iz istoga vremena dodjeljivali su sredstva u korist istog mekteba, u Roginoj mahali. Razlog je možda taj što je mekteb u Roginoj mahali u to vrijeme bio poznat po vrijednom učitelju i velikom broju učenika. S. M. Traljić navodi (*Sarajevski grad Vratnik*, 49-50) da je „bilo godina kada je u ovome mektebu učilo po 200 djece“.

⁹² Datum vakufname je 14. muharrem 1326. (17. februar 1908). Nalazi se u SV II, s. 160, br. 477.

⁹³ Datum vakufname je 4. džemazijelahir 1306. (5. februar 1889). Prepis se nalazi u SV I, s. 232, br. 136.

⁹⁴ İ. Erünsal, *Vakfiyeleri Işığında*, 200. Na istom mjestu autor kaže kako je uvidom u vakufname koje se odnose na neke dijelove Balkana (izuzimajući Bosnu i Hercegovinu, jer autor nije obrađivao bosanskohercegovačke vakufname) stekao dojam da na prostoru Balkana nije bio raširen običaj da vakufi daruju odjeću polaznicima mekteba. Naše vakufname pokazuju da je bilo takvih primjera.

⁹⁵ V. Mefail Hızlı, *Osmanlı Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış*, *T. C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (1), Bursa 1998, 187. Također i M. Hızlı, *Osmanlı Sıbyan Mektepleri*, 213.

postojao i u ranijim stoljećima. Jedan primjer iz ranoga doba pokazao je Traljić u vakufnami iz 1595. godine koja pripada dobrotvoru Mustafa-agi iz Varcar Vakufa. Ondje stoji odredba da se polaznicima škole koju je on otvorio daruje kompletna odjeća svake godine u povodu odabrane noći Lejletul-kadr u mjesecu ramazanu.⁹⁶

Nismo nailazili na darovanje novca u smislu stipendije ili jednokratne novčane pomoći polaznicima mekteba. Taj oblik podrške prosvjeti u našim vakufnamama odnosi se na starije učenike, odnosno polaznike medresa. Traljić, na primjer, navodi da je stipendiranje učenika medrese bila redovna stvar te da ima slučajeva stipendiranja i polaznika mekteba.⁹⁷ Vjerovatno je da je postojala ta praksa, ali zasad o njoj nemamo potvrdu u našim vakufnamama.⁹⁸

Zaključak

Budući da pored svih značajnih rezultata kojima se danas raspolaže, još uvijek ima niz otvorenih pitanja o obrazovanju u osmansko doba ovim smo istraživanjem nastojala ukazati na jednu značajnu temu koja pokazuje kako su građani svojim dobrotvornim djelovanjem kroz zadužbinu (*vakufima*) sudjelovali u organiziranju i održavanju prosvjetnih ustanova u Osmanskom carstvu. U ovome smo radu fokusirani na mektebe u gradu Sarajevu. Istraživali smo doprinos građana Sarajeva obnavljanju mekteba nakon 1697. godine kada je Sarajevo porušeno, spaljeno i opustošeno pod udarom austrijske vojske na čelu sa Eugenom Savojskim. Istraživanje smo bazirali na *vakufnamama* iz 18. i 19. stoljeća koje se, najvećim dijelom u formi prepisa, nalaze u Arhivu Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Jednim dijelom koristili smo ostalu dostupnu građu.

Vakufname pokazuju da su se u gradu Sarajevu nakon 1697. godine mektebi dobrim dijelom obnavljali i izdržavali iz vakufa koje su zavještanjem svoje imovine zasnivali građani Sarajeva. Sigurno je da su u obnovi grada svojim dobrim djelima sudjelovali i državnici. Zna se da je mesdžid u mahali Čokadži Hadži Sulejman (u Jedilerima) obnovio „tadašnji bosanski muhafiz, poput Asafa mudri Halil-paša“.⁹⁹ Mesdžid koji je u 15. stoljeću podigao Mehmed-beg sin

⁹⁶ S. M. Traljić, *Sarajevski grad Vratnik*, 39.

⁹⁷ Isto. M. Hızlı pokazuje dokument iz Burse i u kojem stoji da se iz vakufskih sredstava svakoga mjeseca djeci koja su siročad dodjeljuje novčana pomoć; M. Hızlı, *Osmanlı Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim*, 187. S druge strane, Özcan donosi podatke o raširenoj praksi stipendiranja polaznika medrese i navodi da nije naišao na podatke o stipendiranju polaznika mekteba; T. Özcan, *Vakıf ve eğitim: Osmanlılarda Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı*, 297-298.

⁹⁸ İ. Erünsal donosi primjere nekoliko vakufnama sa prostora Balkana u kojima dobrotvori navode koliko novčanu pomoć iz svoga vakufa određuju polaznicima mekteba. İ. Erünsal, *Vakfiyeleri Işığında*, 201-202. Isti autor u drugom tekstu navodi izvode iz vakufnama koji svjedoče o ovoj praksi. İ. Erünsal, *Yirmi İki Mürekkep Damlası*, 278-279.

⁹⁹ Tj. bosanski namjesnik Köse Halil-paša; Z. Fajić, *Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu*, 92. S. Kemura navodi (*Sarajevske džamije*, 33) da je Köse Halil-paša popravio i školu

Minet-bega dok je bio na položaju bosanskog namjesnika (1463-1464),¹⁰⁰ nakon stradanja 1697. godine obnovio je Abdullah-paša Muhsinzâde.¹⁰¹ Mehmed-paša Kukavica¹⁰² obnovio je džamiju i mekteb u naselju Duradžik Hadži Ahmed u gornjem dijelu Baščaršije, u Patkama.¹⁰³

Na osnovu sačuvanih vakufnama u radu smo govorili o vakufima građana iz kojih su obnovljeni ili nanovo podignuti mektebi u mahalama Sagr Hadži Ali, Timurhanova, Ali-pašina, Hubjar-agina, Jakub-pašina, Vekilharčova, Hodže Kemaludina, Nebrdilo, Haseki Hatun. Pored tih mekteba, podignutih uz džamije, građani Sarajeva su otvarali i samostalne mektebe. To su bili mektebi u kući koju dobrotvor zavješta za tu namjenu ili u građevini koja se u cijelosti ili jednim dijelom koristila za mekteb. Jedan takav mekteb, smješten u samoj čaršiji, služio je za prosvjećivanje dječaka koji su radili kao šegrti u čaršijskim dućanima.

Jedna široko potvrđena praksa građana dobrotvora, kako muškaraca tako i žena, bila je da prihode svoga vakufa, u cijelosti ili djelomično, odrede za plaću učiteljima u mektebima. Takvim njihovim dobrim djelom osiguravali su se prihodi za učitelja, što je posebnu vrijednost imalo onda kada je zbog mijenjanja ekonomskih prilika predviđeni iznos učiteljske plate gubio na vrijednosti. Nekada su dobrotvori dodjeljivali učitelju i neku dužnost u svome vakufu, a najčešće je to dužnost upravitelja ili učača Kur'ana, što je učitelju osiguravalo dodatni prihod. Pojedini dobrotvori su određivali da se od jednoga dijela vakufskih prihoda daruju djeca koja pohađaju mekteb, na primjer zimskom odjećom. Najčešće se briga o učenicima ogleda u besplatnom dijeljenju hjeba u određenom periodu godine, naročito u vrijeme mjeseca ramazana. Ima i primjera namjene vakufskih sredstava za nabavku ogrjeva za mektebe. U vakufnamama koje svjedoče o ovim oblicima građanske podrške prosvjeti spominju se, pored naprijed navedenih, mektebi u mahalama Kučuk Kâtibovoj, Peltek Husamudinovoj, Gazi Mehmed-begovoj, Sinan Vojvoda Hatun, Buzadžinoj. To što jedan broj vakufnama svjedoči da su sredstva tih vakufa namijenjena u korist dva pa i više mekteba pokazatelj je da su građani pridonosili i organiziranju

---

uz ovu džamiju i da je imenovao učitelja. Budući da se u dokumentu D-3078 iz 1706. godine od države traži pomoć za obnovu mekteba u mahali Čokadži Hadži Sulejman, možemo pretpostaviti da je škola obnovljena kasnije, nakon džamije.

¹⁰⁰ Mesdžid Mehmed-bega Minet-begova oko kojega se formirala istoimena mahala bio je na mjestu gdje danas stoji Mešihat islamske zajednice kod Latinskog mosta; v. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, 90.

¹⁰¹ Abdullah-paša Muhsinzâde u više je navrata bio bosanski namjesnik: prvi put od 1720. do 1727. godine, drugi put od 1733. do 1737. godine; treći put od 1740. do 1741. i četvrti put je na tu dužnost došao 1748 godine. Umro je 1749. godine u Travniku, gdje se nalazi njegovo turbe.

¹⁰² Mehmed-paša Kukavica bio je namjesnik u Bosni prvi put od 1752. do 1756. i drugi put od 1757. do 1760. godine. O namjesnikovanju ovoga paše u Bosni v. Alija Bejtić, *Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom*, 6-7, Sarajevo 1958, 77-114.

¹⁰³ Prema hronogramu koji je sastavio pjesnik Mehmed-efendija Mejlija (1713-1781) džamija je obnovljena 1755. godine. A. Bejtić, *Bosanski namjesnik*, 95.

prosvjetnih prilika – podržavali su one ustanove za koje su procijenili da će takva podrška omogućiti ili unaprijediti njihovo funkcioniranje.

Nekoliko pismenih oporuka pokazuju kako su pojedinci određivali da se jedna suma novca iz njihove ostavštine nakon njihove smrti dodijeli nekom mektebu kao jednokratna pomoć na ime dobrog djela. Izvori su pokazali da je pored mekteba, koji su se osnivali izdržavali iz vakufa, u Sarajevu bilo i privatnih mekteba koje su otvarali imućniji pojedinci iz reda učenih osoba da bi njima podučavali mladež.

Uz ove vidove potpore prosvjetnom životu koju su davali imućniji građani treba spomenuti kako je vladao običaj da u zimskim danima djeca, dolazeći na nastavu u mekteb, donose drva. Time je široko građanstvo davalo svoj doprinos održavanju nastave u mektebima.¹⁰⁴

Osnivanje vakufa poticaj ima u vjerovanju. Izdvajanjem dijela svoje imovine za vakuf vjernik želi postići Božije zadovoljstvo. Njegov vakuf postaje institucija preko koje pomaže i služi drugima saosjećajući sa njima. Vjernikova je nada da će steći Božije zadovoljstvo ako ljudi budu zadovoljni njime.

Briga osnivača vakufa za prosvjetni život u vlastitoj društvenoj sredini u vezi je sa vjerovanjem u tom smislu što je sama pismenost stvar islamskog vjerovanja. Pismenost je obavezni sastavni dio vjerovanja. Da bi se život živio sa vjerovanjem neophodno je znanje o vjeri i na prvom mjestu poznavanje čitanja/učenja Kur'ana. Obaveza je vjernika, stoga, osigurati djeci uvjete da stječu znanja o vjeri. Tako u svim vakufnamama u kojima ima stavka o podizanju mekteba stoji da je mekteb namijenjen za školovanje siročadi i siromašne djece. Svrha je ove formulacije istaknuti da ta djeca nisu zanemarena u društvenoj angažiranosti oko prosvjeđivanja mladeži.

O tome koja su se znanja stjecala u mektebima podaci su oskudni. Same vakufname o tome ne govore mnogo. Zasad možemo reći da su mladi ljudi u mektebima učili vjersko gradivo koje ih je pripremalo za život u vjeri, učili su moralne vrijednosti koje su trebale oblikovati njihovu ličnost, kao i ona znanja koja u životu imaju svoju svrhu, koja su u životu primjenjiva. Jer svrha je školovanja da društvena zajednica stječe odgovorne građane.

¹⁰⁴ H. Ćurić navodi, pozivajući se na Hamdiju Mulića, kako se ovaj običaj sačuvao kod nas do novijeg vremena; *Muslimansko školstvo*, 38. Riječ je zapravo o jednom običaju koji je vladao i u drugim krajevima. Ismail Kara u svojim sjećanjima na pohađanje mekteba u šezdesetim godinama 20. stoljeća u okolini turskog grada Rize kaže da je krenuo u mekteb kao četverogodišnji dječak i da je nosio sa sobom koji komad drva za loženje. „Ponijeti drva u mekteb bila je jedna od najdosljednijih dužnosti za djecu,“ navodi ovaj autor, „jer se u zimsko doba prostorija u kojoj su djeca učila zagrijavala od jutra do večernjih sati. Vrijeme između večernjih namaza, akšama i jacije, ljudi su provodili družeći se u toj prostoriji.“ Ismail Kara & Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatralar, Yorular, Tenkitler*, Istanbul 2017, 7.

Summary

This research aimed at indicating that citizens participated in organizing and maintaining educational institutions in the Ottoman Empire with their endowments (*waqfs*). The paper is focused on the maktab in the City of Sarajevo. The contribution of citizens is explored to the rebuilding of maktab after 1697, when Sarajevo was destroyed in a violent attack by the Austrian Army. The research is based on *waqfnamas* (deeds of endowment) from the 18th and 19th centuries which may be found in the Archive of the Gazi Husrev-Bey's Library in Sarajevo.

Waqfnamas showed that in the City of Sarajevo, over the course of several decades of the recovery from the suffering of 1697, maktab were rebuilt and supported for the greater part from the endowments created from the personal property of its citizens. In addition to rebuilding the maktab which had been built in the previous centuries next to mosques, citizens of Sarajevo also set up independent maktab either by endowing their own house or by building one for that purpose. One such maktab, located at the very bazaar, served for the education of boys who worked as apprentices in the bazaar shops.

A widespread practice of the citizens benefactors, both men and women, was to allocate a portion of income from their endowment for the salaries of teachers in maktab. Such charity secured income for teachers. Some benefactors provided their support to educational opportunities by securing aid for students. They specified that a portion of income from an endowment was to be used to buy clothes for underprivileged students. However, most often, the care for students was reflected in distributing free bread at a specific time of the year, particularly in the month of Ramadan. Finally, there are examples of allocating income from an endowment for the purchase of firewood for a maktab.

The benefactors found the motivation for supporting educational life in their own beliefs. Namely, literacy was seen as an obligatory and an integral part of the Islamic belief in the sense that living the life of faith implied the knowledge of the faith and primarily the knowledge of reading the Quran. The purpose of a maktab was to teach young people this knowledge, as well as the moral values which shaped the personality of the youth, along with other practical knowledge they needed to live in a social community.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Ahunbay, Zeynep, Mektep. Mimari. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2004, 7-9.
2. Balagija, Abduselam, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*. Štamparija Drag. Gregorića, Beograd 1933.
3. Baltacı, Cahit: Mektep, *Osmanlılarda Mektep. TDV İslâm Ansiklopedisi* 29. *Türkiye Diyanet Vakfı*, Ankara 2004, 6-7.
4. Bozkurt, Nebi: Mektep. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 29. *Türkiye Diyanet Vakfı*, Ankara 2004, 5-6.
5. Çam, Mevlit & Rahman Ademi (Ed), *Bosna-Hersek Vakfiyeleri 2-3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları*, Ankara 2016.
6. Čurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*. Veselin Masleša, Sarajevo 1983.
7. Erünsal, İsmail E, *Yirmi İki Mürekkep Damlası. Osmanlı Sosyal ve Kültür Tarihi Üzerine Sohbetler*. (Ed. Halil Solak), Timaş Yayınları, İstanbul 2021.
8. Filan, Kerima, *XVIII Yüzyıl Günlük Hayatına Dair Saraybosnalı Molla Mustafa'nın Mecmuası*. Connectum, Sarajevo 2011.
9. Filan, Kerima, *Sarajevo u Bašeskijino doba. Jezik kao stvarnost*. Connectum, Sarajevo 2014.
10. Gadžo-Kasumović, Azra, *Katalog osmanskih dokumenata I. Gazi Husrev-begova biblioteka*, Sarajevo 2018.
11. Hızlı, Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Uludağ Üniversitesi, Bursa 1999.
12. Kara, İsmail & Ali Birinci, *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri: Hatıralar, Yorular, Tenkitler*. Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
13. Kasumović, Ismet, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Islamski kulturni centar, Mostar 1999.
14. Kemura, Šejh Sejfudin, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe. Zemaljska štamparija*, Sarajevo (1910).
15. Kreševljaković, Hamdija, *Izabrana djela II. Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463-1878)*, (Ed. Avdo Sućeska i Enes Pelidija). Veselin Masleša, Sarajevo 1991.
16. Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*. Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1994.
17. Mujezinović, Mehmed (Ed), *Mula Mustafa Ševki Bašeskija. Ljetopis (1746-1804)*. Veselin Masleša, Sarajevo 1968.
18. Mujezinović, Mehmed, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*. Knjiga I – Sarajevo. Veselin Masleša, Sarajevo 1974.
19. Muvekit, Salih Sidki Hadžihusejinović, *Povijest Bosne 1-2*. (Trans. Abdulah Polimac at al), El-Kalem, Sarajevo 1999.
20. Pakalin, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri I-III*. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
21. Traljić, Seid Mustafa, *Sarajevski grad Vratnik*. Štamparija Bosanska pošta, Sarajevo 1937.
22. Zlatar, Behija, *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)*. Svjetlost, Sarajevo 1996.

Članci/Articles:

1. Baltacı, Cahit, Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim. *Türkler XI*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 446-472.

2. Bećirbegović, Madžida, Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20-21, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1974, 223-364.
3. Bejtić, Alija, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, 3-4, Sarajevo 1953, 229-297.
4. Bejtić, Alija, Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, 6-7, Sarajevo 1958, 77-114.
5. Beydilli, Kemal, İmâm. *TDV İslâm Ansiklopedisi* 22. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2000, 181-186.
6. Bulut, Mehmet & Cem Korkut, Finansal İstikrar ve Para Vakıfları Etkisi: Rumeli Para Vakıfları Örnekleri. *İslam Ekonomisi ve Finansi Dergisi* (1), 2016, 55-76.
7. Cansever, Turgut, Vakıflar ve Şehirleşme, Şehirleşmede Vakıfların Özel Yeri. *Cumhuriyetin 80. Yılında Uluslararası Vakıf Sempozyumu Kitabı*. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara 2004, 205-212.
8. Demirtaş, Zülfi, Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin örgütlenmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Fırat University Journal of Social Science*, 17 (1), 2007, 173-183.
9. Dobrača, Kasim, Vakufname u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* 4, Sarajevo 1976, 41-47.
10. Đulizarević-Simić, Aiša, Vakufnama Muslihudina Čekrekčije. *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1985, 39-45.
11. Erünsal, İsmail E, Vakfiyeleri Işığında Balkanlar'daki Sıbyan Mekteplerinin Karakteristik Özellikleri. *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti. Beşinci Uluslararası Kongresi Tebliğleri. Mayıs 2015, Saraybosna*. Istanbul: IRCICA & International University of Sarajevo, 2018, 189-204.
12. Fajjić, Zejnil, Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 5-6, Sarajevo 1976, 245-302.
13. Fajjić, Zejnil, Stanje sakralnih i prosvjetnih objekata u Sarajevu razorenih za vrijeme provale Eugena Savojskog. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 7-8. Sarajevo, 1982, 89-109.
14. Filan, Kerima, Žene kao vakifije u ranom dobu osmanske Bosne. *Pregled*, 3-4, Sarajevo 2005, 61-80.
15. Gadžo-Kasumović, Azra, O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 21-22, Sarajevo 2003, 41-84.
16. Handžić, Adem et al. (Ed), *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604*. Bošnjački institut-Odjeljenje Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000, 481-513.
17. Handžić, Mehmed, Dva popisa sarajevskih mekteba. *El-Hidaje* 6 (5), Sarajevo 1942-1943, 119-123.
18. Hanna, Nelly, Osmanlı Kahire'sinde Zanaatkâr ve Esnaf Arasında Okuryazarlık. *Osmanlı Dünyası*. (Ed. Christine Woodhead), (Trans. Gül Çağalı Güven), Alfa, Istanbul 2018, 412-427.
19. Hızlı, Mefail, Osmanlı Dönemi Bursa'sında Eğitim-Öğretim Vakıflarına Genel Bir Bakış. *T. C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1), Bursa 1998, 183-191.
20. Hızlı, Mefail, Osmanlı Sıbyan Mektepleri. *Osmanlı V*. (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, 207-217.
21. Hızlı, Mefail, Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6 (12), İstanbul 2008, 85-105.
22. Kayhan, Ebuzer et al, Sıbyan Mektepleri ile Okul Öncesi Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi. *İlköğretim Online* 18 (3). 990-1013. [Online] <http://ilkogretim-online.gov-tr> ,Pristupljeno: 26. 3. 2021.

23. Kazıcı, Ziya, Vakıfların Osmanlı Eğitimindeki Yeri. *Osmanlı Medreseleri: Eğitim, Yönetim ve Finans*. (Ed. Fuat Aydın et al.), Mahya Yayıncılık, İstanbul 2019, 279-286.
24. Köprülü, M. Fuad, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi* (Ed. Orhan F. Köprülü). Akçağ Yayınları, Ankara 1983, 309-420.
25. Kreševljaković, Hamdija, Husrevbegov mekteb. *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristo-godišnjice*. Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo 1932, 43-45.
26. Kreševljaković, Hamdija, Naši bezistani. *Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine*, 2, Sarajevo 1954, 233-244.
27. Memioğlu, Zeki, İmparatorluktan Cumhuriyete İlk Öğretimimiz. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21, Ankara 2003, 241-252.
28. Mujezinović, Mehmed, Epigrafika i kaligrafija pjesnika Mehmeda Mejlije. *Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine*, 4, Sarajevo 1957, 131-168.
29. Omanović-Veladžić, Alma, Hasećija Mehmed Memiš-aga Mačković i sarajevska svakodnevnica, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 59, Sarajevo 2010, 215-225.
30. Özcan, Tahsin, Vakıf ve eğitim: Osmanlılarda Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı. *Osmanlı Medreseleri Eğitim-Yönetim ve Finans*. (Ed. Fuat Aydın et al.). Mahya Yayıncılık, İstanbul 2019, 287-300.
31. Özgüdenli, Osman Gazi, Vakfiye. *TDV İslam Ansiklopedisi* 42. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2012, 465-467.
32. Šabanović, Hazim, Postanak i razvoj Sarajeva. *Radovi – knjiga XIII. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, knjiga 5. Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1960, 71-115.
33. Šabanović, Hazim, Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću. *Radovi – Knjiga XXVI. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka*, knjiga 9. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1965, 29-53.
34. Taşkın, Ünal, Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (3), Berkshir 2008, 343-366.
35. Zlatar, Behija, Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI vijeka. *Prilozi za orijentalnu filologiju* 20-21, Sarajevo 1974, 109-158.